

PAŃSTWOWE MUZEUM ARCHEOLOGICZNE

w Warszawie

WIADOMOŚCI ARCHEOLOGICZNE

BULLETIN ARCHÉOLOGIQUE POLONAIS

TOM (VOL.) LXVI

2015

WARSZAWA 2015 VARSOVIE

**WIADOMOŚCI
ARCHEOLOGICZNE**

TOM LXVI

Redaguje zespół / Editorial staff:

dr Jacek Andrzejowski (sekretarz redakcji / managing editor), dr Wojciech Brzeziński (redaktor naczelny / editor in chief),
mgr Grażyna Orlińska, mgr Radosław Prochowicz, mgr Barbara Sałacińska,
mgr Andrzej Jacek Tomaszewski, mgr Katarzyna Watemborska-Rakowska

Rada Naukowa / Scientific Advisory Board:

Przewodniczący / Chairman – prof. dr hab. **Wojciech Nowakowski** (Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego)
prof. dr **Audronė Bliujienė** (Klaipėdos universitetas), prof. dr hab. **Claus von Carnap-Bornheim** (Stiftung
Schleswig-Holsteinische Landesmuseen, Zentrum für Baltische und Skandinavische Archäologie, Schleswig),
prof. dr hab. **Zbigniew Kobyliński** (Instytut Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego),
prof. dr hab. **Jerzy Maik** (Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk),
prof. dr hab. **Dieter Quast** (Forschungsinstitut für Archäologie, Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Mainz),
prof. dr hab. **Paweł Valde-Nowak** (Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego)

Recenzenci tomu / Peer-reviewed by:

prof. dr hab. **Wojciech Blajer**, prof. dr hab. **Teresa Dąbrowska**, prof. dr hab. **Sławomir Kadrow**,
prof. dr hab. **Magdalena Mączyńska**, prof. dr hab. **Wojciech Nowakowski**, prof. dr hab. **Jacek Poleski**

Tłumaczenia / Translations:

Anna Kinecka

Jacek Andrzejowski, Magdalena Mączyńska

Korekta / Proof-reading

Autorzy

Katarzyna Watemborska-Rakowska

Skład i łamanie / Layout:

JRJ

Rycina na okładce: gliniana figurka z Pieniążkowej. Rys. Lidia Kobylińska i Anna Potoczny
Cover picture: clay figurine from Pieniążkowa. Drawing Lidia Kobylińska and Anna Potoczny

© Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie, 2015

© Autorzy, 2015

Państwowe Muzeum Archeologiczne jest instytucją
finansowaną ze środków
Samorządu Województwa Mazowieckiego

Pełen spis zawartości „Wiadomości Archeologicznych”: <http://www.wiadomosci-archeologiczne.pl/spisy-tresci/>

List of contents of “Wiadomości Archeologiczne”: <http://www.wiadomosci-archeologiczne.pl/spisy-tresci/>

Adres redakcji / Editorial office:

Państwowe Muzeum Archeologiczne, ul. Długa 52 (Arsenał), 00-241 Warszawa
tel.: +48 (22) 5044 841, +48 (22) 5044 813; fax: +48 (22) 831 51 95;
e-mail: j.andrzejowski@wiadomosci-archeologiczne.pl

<http://www.wiadomosci-archeologiczne.pl>

WIADOMOŚCI ARCHEOLOGICZNE

Tom (Vol.) LXVI

SPIS TREŚCI

Contents

ROZPRAWY

- Grażyna Orlińska, Łukasz Karczmarek, Miseczki z omfalosem w kulturze łużyckiej na ziemiach polskich 3
Small Omphalos Bowls from Lusatian Culture Contexts in Poland
- Michał Grygiel, Kultura jastorfska na Niżu Polskim. Próba określenia chronologii, zasięgu i powiązań 127
Jastorf Culture in the Polish Lowland. Its Approximate Chronology, Range and Connections
- Claus von Carnap-Bornheim, Między adaptacją a oporem? Uwagi o grobach „książęcych” 183
z okresu wpływów rzymskich w *Barbaricum*
Between Adaption and Resistance – Some Thoughts Concerning the So-Called “Princely Graves” of the Roman Iron Age in the *Barbaricum*
- Joanna Zagórska-Telega, Obiekty kremacyjne z cmentarzysk kultury przeworskiej z dorzecza Liswarty 201
z młodszego i późnego okresu wpływów rzymskich oraz wczesnej fazy okresu wędrówek ludów
Cremation Features in Przeworsk Culture Cemeteries in the Liswarta River Basin, from the Younger and Late Roman Period until the Early Phase of the Migration Period

MISCELLANEA

- Zuzanna Różańska-Tuta, Plastyka antropomorficzna ludności kultury trypolskiej w zbiorach 247
Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie
Anthropomorphic Plastic Art of the Tripolye Culture People in the Collections of the State Archaeological Museum in Warsaw
- Anna Drzewicz, Gatunkowy i anatomiczny dobór zwierząt do ciałopalenia z cmentarzyska z wczesnej epoki żelaza 283
w Sochaczewie-Trojanowie
Animal species and Anatomical Elements Selected for Cremation in the Early Iron Age Cemetery at Sochaczew-Trojanów

ODKRYCIA

- Andrzej Pelisiak, Andrzej Wójcik, Neolityczna antropomorficzna figurka kamienna z miejscowości Tupadły, 313
stan. 1, pow. inowrocławski
A Neolithic Anthropomorphic Stone Figurine from Tupadły, site 1, Inowrocław County
- Anna Rembisz-Lubiejewska, Skarb przedmiotów brązowych odkryty w Słupsku, pow. *loco* 318
A Bronze Hoard Found in Słupsk, Słupsk County

Katarzyna Czarnicka, Wojciech Siciński, Unikatowa pochwa miecza z cmentarzyska kultury przeworskiej w Orenicach, pow. łęczycki	320
A Unique Sword Scabbard from a Przeworsk Culture Cemetery at Orenice, Łęczyca County	
Agnieszka Jarec, Znaleźisko ostrogi krzesłowej z rejonu Ciechanowa	330
Unpublished Finds from Grodzisk, Węgrów County, from the Collections of the State Archaeological Museum in Warsaw	
Kinga Żyto, Nieznane zabytki okresu wpływów rzymskich z Muzeum Regionalnego im. Hieronima Ławniczaka w Krotoszynie	332
Unpublished Roman Period Artefacts from the Hieronim Ławniczak Regional Museum in Krotoszyn	
Andrzej Szela, Nietypowa sprzączka z Siemiatkowa. Wyrób lokalny czy import bałtyjski?	334
An Atypical Belt-Buckle from Siemiatkowo. A Locally Made Form or a Balt Import?	
Jacek Andrzejowski, Ryszard Cędrowski, Grób z Łazówka koło Sokołowa Podlaskiego – ślad nieznanego cmentarzyska kultury wielbarskiej?	338
A Grave from Łazówek near Sokołów Podlaski – Evidence of an Unknown Wielbark Culture Cemetery?	
Mirosław Rudnicki, Konstantin N. Skvortov, Znaleźisko sprzączki typu <i>Snartemo-Sjörup</i> z Nadrowii	348
A Belt-Buckle type <i>Snartemo-Sjörup</i> from Nadrovia Region	
 WYKAZ SKRÓTÓW / ABBREVIATIONS	 355

JOANNA ZAGÓRSKA-TELEGA

OBIEKTY KREMACYJNE Z CMENTARZYSK KULTURY PRZEWORSKIEJ Z DORZECZA LISWARTY Z MŁODSZEGO I PÓŹNEGO OKRESU WPŁYWÓW RZYMSKICH ORAZ WCZESNEJ FAZY OKRESU WĘDRÓWEK LUDÓW

CREMATION FEATURES IN PRZEWORSK CULTURE CEMETERIES IN THE LISWARTA RIVER BASIN,
FROM THE YOUNGER AND LATE ROMAN PERIOD UNTIL THE EARLY PHASE OF THE MIGRATION PERIOD

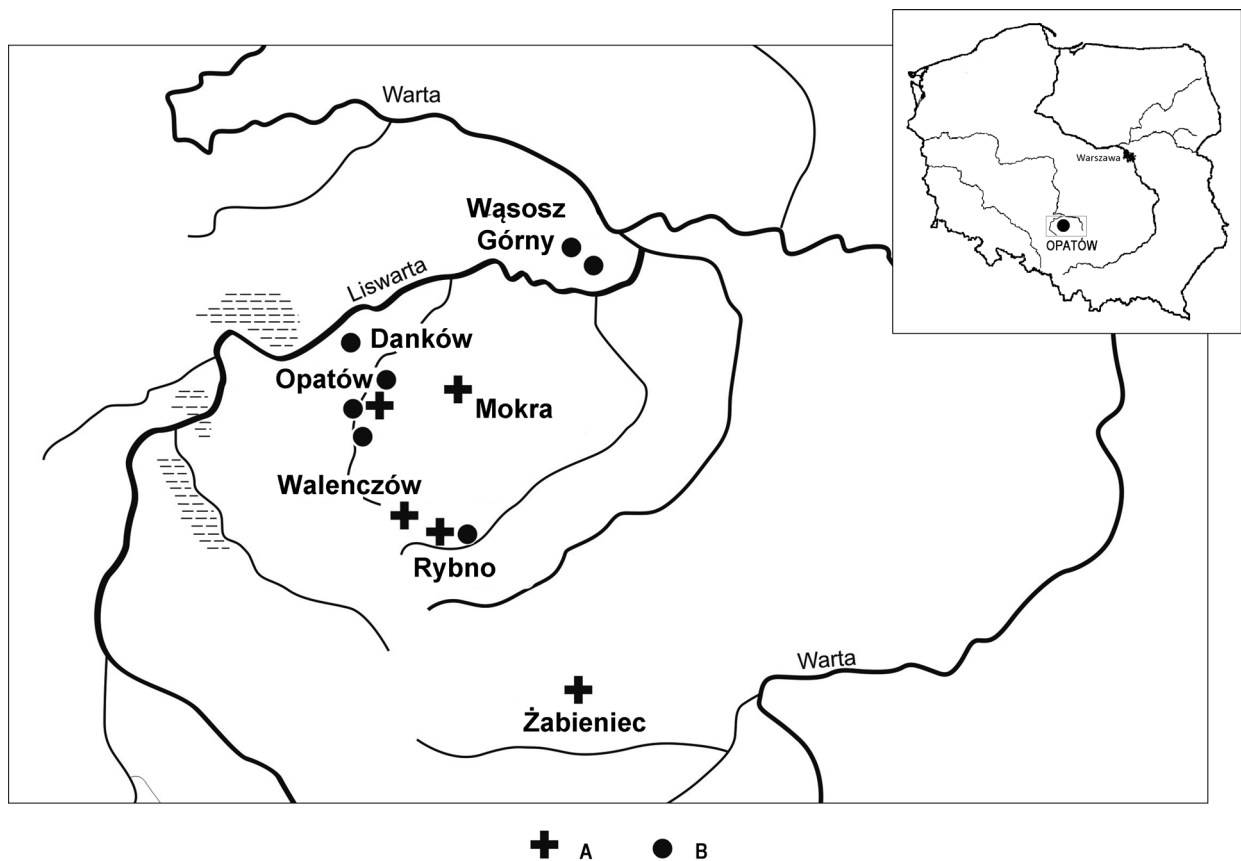
Przez cały okres wpływów rzymskich oraz we wczesnej fazie okresu wędrówek ludów w kulturze przeworskiej zachodziły różnorakie przemiany obrzędowości funeralnej. Dotyczyły one nie tylko sposobów traktowania zwłok czy modeli wyposażenia grobowego, ale także typów obiektów sepulkralnych spotykanych na cmentarzyskach.

W młodszym okresie wpływów rzymskich zmiany te polegały przede wszystkim na zmniejszeniu się liczby pochówków popielnicowych składanych w naczyniach ceramicznych, w stosunku do innych form grobów, tj. pochówków popielnicowych w pojemnikach wykonanych z surowców organicznych oraz grobów jamowych (K. Godłowski 1981, s. 109; R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2005, s. 184). Zanikał też stopniowo zwyczaj starannego wyposażania pochówków w zestawy licznych i zróżnicowanych przedmiotów, na korzyść mniej okazałego obdarowywania zmarłych, m.in. odpowiadającego regule *pars pro toto* (J. Szydłowski 1974, s. 74; K. Godłowski 1969a, s. 132–133; 1981, s. 117; J. Skowron 2005, s. 257). Równocześnie nasilało się zjawisko coraz mniej starannego wybierania szczątków zmarłego ze stosu ciałopalnego, o czym świadczą niewielka zwykle ich ilość odkrywana w grobach.

W tym samym czasie na cmentarzyskach kultury przeworskiej zaczęły się również pojawiać nowe formy obiektów sepulkralnych, takie jak obiekty warstwowe, warstwy ciałopalenia oraz obiekty rowkowe typu żabińckiego (K. Godłowski 1981, s. 117; J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2007, s. 269; w druku; J. Zagórska-Telega 2009, s. 265–266; 2013), które występowały ze sobą w pewnych partiach nekropoli, tworząc niekiedy rozległe kompleksy. Wszystkie wspo-

mniane wyżej zjawiska pozostawiły bardzo wyraźne ślady na cmentarzyskach zlokalizowanych w dorzeczu Liswarty.

Wspomniane skupisko osadnicze uformowało się na przełomie wczesnego i młodszego okresu wpływów rzymskich (Ryc. 1). Do jego powstania doszło zapewne w wyniku tzw. kolonizacji wewnętrznej, tj. przesunięć ludnościowych z terenów sąsiednich: Polski Środkowej, południowej Wielkopolski lub Górnego Śląska (M. Gedl, B. Ginter, K. Godłowski 1971, s. 72–74; K. Godłowski 1980a, s. 146–151; 1985, s. 86–87). Ten ostatni teren wskazywano jako najbardziej prawdopodobny obszar wyjściowy wspomnianego napływu ludności, bowiem w fazie B₂ wczesnego okresu wpływów rzymskich doszło tam do znacznego rozwoju struktur osadniczych (M. Gedl, B. Ginter, K. Godłowski 1971, s. 84; K. Godłowski 1980a, s. 148–151; 1985, s. 87). Najstarsze materiały pochodzące ze stanowisk położonych w dorzeczu Liswarty datować można na fazę B₂/C₁ lub na sam schyłek fazy B₂, natomiast najmłodsze na wczesną fazę okresu wędrówek ludów, co odpowiada okresowi od ok. drugiej połowy II wieku do początków V wieku po Chr. Na obszarze tego skupiska osadniczego odkryto łącznie ok. 120 stanowisk archeologicznych związanych z osadnictwem ludności kultury przeworskiej (M. Gedl, B. Ginter, K. Godłowski 1970; 1971; M. Fajer 2009). Spośród nich przebadano wykopaliskowo kilka nekropoli, w tym cmentarzyska w Opatowie, stan. 1, i w Mokrej, stan. 8, oba w pow. kłobuckim, które użytkowane były długotrwale i należą do największych spośród znanych obecnie, w całości przebadanych nekropoli ludności kultury przeworskiej. Mniejsze, częściowo zniszczone założenia,

Ryc. 1. Cmentarzyska (A) i osady (B) kultury przeworskiej położone w dorzeczu Liswarty. Wszystkie rys. J. Zagórska-Telega
 Fig. 1. Cemeteries (A) and settlements (B) of the Przeworsk Culture in the Liswarta River basin. All drawings by J. Zagórska-Telega

odkryto w Rybnie, stan. 1 (obecnie Kłobuck-Zakrzew, stan. 2), i w Walenczowie, stan. 10, w pow. kłobuckim¹,

¹ Na większą skalę badane były także osady, m.in. w Dankowie, pow. kłobucki (R. Borowska 1960; 1961; R. Mycielska 1964; M. Gedl 1959; M. Gedl, B. Ginter, K. Godłowski 1970, s. 52–56), i w Wąsoszu Górnym, pow. kłobucki (K. Godłowski 1959; 1962; M. Gedl, B. Ginter, K. Godłowski 1970, s. 168–170; J. Fraś 1997). Badaniami objęto także osady na stan. 2, 4, 5, 6 i 15 w Opatowie (M. Mączyńska 1972; 1973; 1983; M. Tempelmann - Mączyńska 1982), towarzyszące nekropoli na stan. 1 z tej samej miejscowości (M. Gedl, B. Ginter, K. Godłowski 1971, s. 99–100; M. Mączyńska 1972, s. 122, ryc. 1). Osady na stan. 2, 5 i 15 zostały rozpoznane jedynie powierzchniowo, natomiast na stan. 4 i 6 przeprowadzono ratownicze badania wykopaliskowe (M. Mączyńska 1973; 1983; M. Tempelmann - Mączyńska 1982). Najprawdopodobniej oba stanowiska stanowiły pozostałości jednego obiektu, którego okres użytkowania odpowiada ramom chronologicznym cmentarzyska na stan. 1 (M. Tempelmann - Mączyńska 1982, s. 183). Odległość między uchwyconymi pozostałościami tego osiedla a nekropolią wynosiła zaledwie kilkaset metrów. W większej odległości od cmentarzyska znajdowały się natomiast kolejne osady, m.in. ta na stan. 5, położona po drugiej stronie rzeczki Opatówki.

W trakcie badań powierzchniowych podjętych w sąsiedztwie cmentarzysk w Rybnie i Walenczowie stwierdzono istnienie tam kompleksu osad, ale tylko na jednej z nich, na stan. 2 w Rybnie, przeprowadzono prace wykopaliskowe o charakterze ratowniczym (A. Krauss 1959, s. 35–36; 1962, s. 317–318; M. Gedl, B. Ginter, K. Godłowski 1970, s. 131–132; Z. Małek 2003, s. 2, 164). Zgodnie z informa-

w całości przebadano natomiast niewielkie cmentarzysko w Żabieńcu, stan. 1 (obecnie Częstochowa-Żabieniec)². Większość z wymienionych nekropoli założona została w przybliżeniu w tym samym czasie, tj. w fazie B₂/C₁ lub u schyłku fazy B₂, a jedynie cmentarzysko w Żabieńcu dopiero w fazie C₂. Pomimo tego faktu, a także mimo stosunkowo niewielkich odległości istniejących pomiędzy poszczególnymi stanowiskami, każde z nich charakteryzuje się pewnymi specyficznymi cechami w zakresie obrzędowości funeralnej. Stratygrafia horyzontalna, czytelna w wypadku długotrwałe użytkowanych nekropoli, pozwoliła na prześledzenie przemian w zwyczajach pogrzebowych, praktykowanych przez grupy ludności kultury przeworskiej osiadłe w dorzeczu Liswarty w młodszym i późnym okresie wpływów rzymskich oraz we wczesnej fazie okresu wędrówek ludów³.

cjami dr. hab. Marcina Biborskiego pozostałości osiedla, rozpoznane jedynie powierzchniowo, miały znajdować się także na południe od cmentarzyska w Mokrej. Brak jest natomiast jakichkolwiek informacji dotyczących ewentualnych osad towarzyszących cmentarzysku w Żabieńcu (M. Gedl, B. Ginter, K. Godłowski 1970, s. 184).

² Stosuję tu stare nazwy miejscowe, ze względu na fakt powszechnego ich używania zarówno w starszej, jak i współczesnej literaturze.

³ Dotychczas ukazały się trzy tomy monografii nekropoli w Opatowie (R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Za-

Na nadliswarciańskich nekropolach ludności kultury przeworskiej odkryto łącznie ok. 1500 obiektów. Zdecydowaną większość z nich, tj. ok. 1400 obiektów, stanowiły założenia określone jako groby, będące miejscem intencjonalnego złożenia spalonych szczątków zmarłego lub zmarłych, na ogół wraz z wyposażeniem, w specjalnie w tym celu przygotowanej jamie grobowej, zazwyczaj, choć nie zawsze, usytuowanej poza miejscem kremacji. Obiekty te były ostatnim etapem ceremonii pogrzebowej uchwytnym metodami archeologicznymi.

Drugą kategorią założeń spotykanych na nekropolach nadliswarciańskich są obiekty niewątpliwie związane bezpośrednio z obrzędowością funeralną, które jednakże – pomimo faktu, iż w ich obrębie odkrywana była pewna ilość przepalonych ludzkich szczątków kostnych – nie mogą być uznane za groby właściwe. Do kategorii tej należy zaliczyć obiekty rowkowe, warstwowe, warstwy ciałopalenia oraz ustryny i paleniska. Założenia te tworzyły wyraźnie wyodrębniające się na cmentarzyskach kompleksy.

Obiekty rowkowe

Specyficzną formą założeń sepulkralnych występujących na wszystkich dobrze zachowanych cmentarzyskach na terenie dorzecza Liswarty są obiekty rowkowe typu żabienieckiego (K. Godłowski 1981, s. 117; J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2007, s. 269; w druku; J. Zagórska-Telega 2009, s. 265–266)⁴. Obiektami rowkowymi nazywamy regularne założenia na planie czworokąta,

g ó r s k a - T e l e g a 2011a; 2011b; R. M a d y d a - L e g u t k o, J. R o d z i ń s k a - N o w a k, J. A n d r z e j o w s k i 2015), zaś kolejny jest na etapie prac redakcyjnych. Materiały z cmentarzysk w Mokrej i Żabieńcu są obecnie przygotowywane do druku, natomiast materiały z nekropoli w Rybnie i Walenczowie zostały opracowane w Zakładzie Archeologii Epoki Żelaza UJ w ramach pracy magisterskiej (Z. M a ł e k 2003).

⁴ Założenia określane mianem obiektów rowkowych występują na nekropolach ludności kultury przeworskiej w dwóch odmianach, różniących się rozmiarami, pozycją chronologiczną, a zapewne także funkcją. Wcześniej chronologicznie odmianę stanowią czworokątne, zazwyczaj niemal kwadratowe w zarysie obiekty o wymiarach od ok. 500×500 do ok. 1200×1200 cm, datowane na młodszy okres przedrzymski oraz wczesny okres wpływów rzymskich, interpretowane zwykle jako przejaw przeżywających się tradycji celtyckiej obrzędowości funeralnej. Znane są one głównie z terenu Małopolski (por. A. Koperski 1972; 1975; K. Godłowski 1980b; 1981; P. Kaczanowski, R. Madyda-Legutko, J. Poleski 1982; 1984a; 1984b; J. Pikulski, J. Zagórska-Telega 2011; J. Zagórska-Telega, J. Pikulski 2014) oraz Górnego Śląska (M. Gedl 1972; 1985a; 1985b; 1988) i określane jako obiekty rowkowe typu kryspinowskiego. Przypuszcza się, że rowki te mogły otaczać pierwotnie miejsce pochówku, wyznaczając strefę *sacrum*. Należy ponadto nadmienić, że z obszaru objętego zasięgiem kultury przeworskiej znane są dwa groby szkieletowe otoczone rowkiem (Osiek, pow. jarociński, i Gać, pow. przeworski), przy czym w obydwu tych wypadkach można przypuszczać, iż pierwotnie były to pochówki podkurhanowe (E. Pawlak 2008; A. Lasota 2011).

o boku długości zazwyczaj ok. 200–300 cm i szerokości ok. 30–40 cm. Obszar otoczony ramionami rowka to czysty (calcowy) piasek, często w centralnej części przepalony na kolor ceglasty. Wypełnisko rowka przesycone było węglem drzewnym i spalenizną, zawierało także koncentracje fragmentów ceramiki i przepalonych kości. Obiekty rowkowe interpretowane były zwykle jako zagłębienia otaczające miejsce ustawienia stosu pogrzebowego. Po zakończeniu procesu kremacji wszystkie resztki stosu, wraz z przepalonym wyposażeniem i kośćmi, zgarniane miały być do rowka. Sam rowek, w opinii niektórych badaczy, miał służyć właściwej cyrkulacji powietrza w trakcie ciałopalenia (J. Szydłowski 1964a, s. 87; 1965, s. 442; J. Piontek 1976, s. 255). W interpretacji K. Godłowskiego obiekty rowkowe miały być pochówkami z miejscem kremacji *in situ* (K. Godłowski 1969b, s. 52; 1981, s. 117).

Z cmentarzysk nadliswarciańskich znane są dwadzieścia cztery obiekty rowkowe, zachowane w różnym stopniu⁵; niektóre zostały zidentyfikowane i zrekonstruowane na podstawie ponownej analizy dokumentacji rysunkowej i opisowej⁶. Obiekty rowkowe najliczniej (13 obiektów) wystąpiły na niewielkiej nekropoli w Żabieńcu (Ryc. 2), znacznie mniejsza ich liczba (osiem obiektów) pochodzi z cmentarzyska w Opatowie. Na innych nekropolach obiekty tego typu wystąpiły pojedynczo: w Rybnie odkryto dwa takie założenia, natomiast w Mokrej tylko jedno. Wśród obiektów rowkowych z analizowanych cmentarzysk 11 zachowanych było w stanie umożliwiającym odtworzenie ich kształtu i pierwotnych wymiarów⁷. Pozostałe obiekty zachowały się częściowo w postaci fragmentów ramion lub nie zostały w pełni wyeksplorowane w trakcie badań wykopaliskowych⁸.

Dobrze zachowane obiekty manifestowały się w terenie jako regularne czworokątne założenia o lekko zaokrąglonych narożnikach, zorientowane na osi północ – południe z lekkim odchyleniem na wschód⁹ (Ryc. 3), lub na osi północny-wschód – południowy-zachód¹⁰ (Ryc. 4). Rozmiary większości tych założeń wahały się od 280×200 cm (Żabieniec, obiekt 12) do 340×300 cm (Opatów, obiekt 957), natomiast szerokość ramion rowka wynosiła ok. 30–50 cm, tylko

⁵ Mokra, obiekt 439; Opatów, obiekty 343, 376/377/377a, 394, 458/459/460/460a, 534/537/540/542/543, 545/546/549/550, 672, 957; Rybno, obiekty 16/1967, 18/1967; Żabieniec, obiekty 4/8/9, 5, 6, 7, 12, 17, 18, 21/22, 24W, 24E, 26, 30, 34.

⁶ Opatów, obiekty 376/377/377a, 458/459/460/460a, 534/537/540/542/543, 545/546/549/550; Żabieniec, obiekty 4/8/9, 21/22.

⁷ Opatów, obiekty 343, 957; Żabieniec, obiekty 5, 7, 12, 17, 18, 24W, 24E, 30, 34.

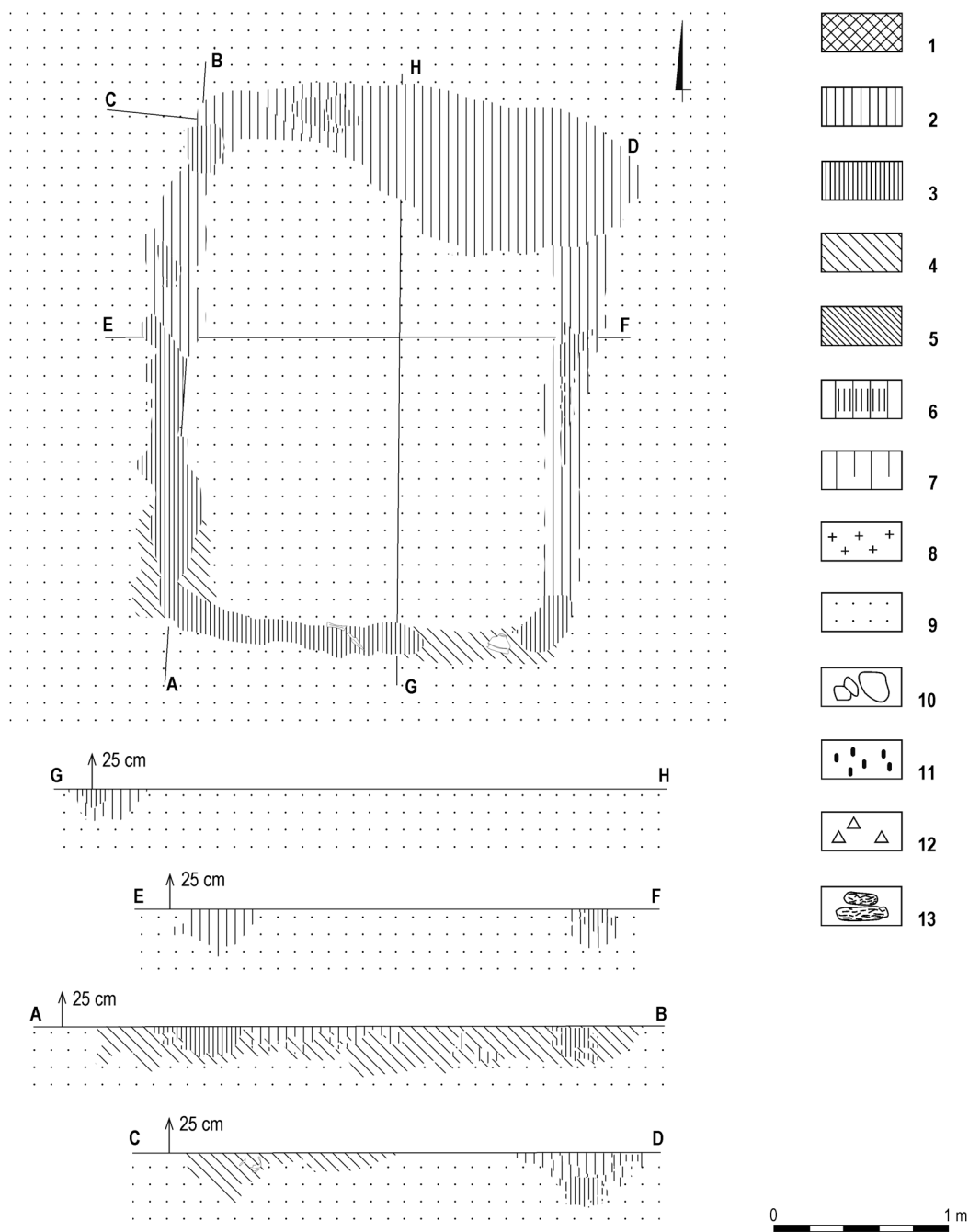
⁸ Opatów, obiekty 376/377/377a, 394, 458/459/460/460a, 534/537/540/542/543, 545/546/549/550, 672; Rybno, obiekt 18/1967.

⁹ Żabieniec, obiekty 5, 7, 17, 18, 24W, 24E, 30, 34.

¹⁰ Opatów, obiekty 343, 957; Żabieniec, obiekt 12.

Ryc. 2. Zabieniec, pow. Częstochowa, stan. 1. Plan cmentarzyska
 Fig. 2. Zabieniec 1, Częstochowa County. Plan of the cemetery

Ryc. 3. Żabieniec, pow. Częstochowa, stan. 1. Obiekt 18.

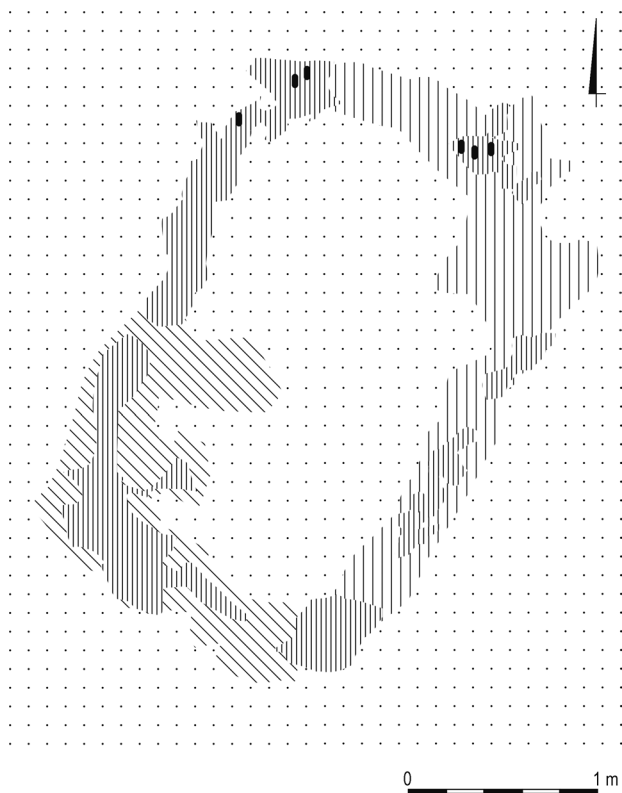
Legenda (do wszystkich rycin): 1 – wypełnisko barwy czarnej, 2 – wypełnisko barwy jasnobrunatnej, 3 – wypełnisko barwy ciemnobrunatnej, 4 – wypełnisko barwy jasnoszarej, 5 – wypełnisko barwy ciemnoszarej, 6 – wypełnisko piaszczyste, przepalone, barwy ceglastej, 7 – warstwa orna, 8 – przepalone kości, 9 – cielec, 10 – kamienie, 11 – węgiel drzewny, 12 – fragmenty ceramiki, 13 – spalone belki

Fig. 3. Żabieniec 1, Częstochowa County. Feature 18.

Key (to all the figures): 1 – black filling, 2 – light brown filling, 3 – dark brown filling, 4 – light grey filling, 5 – dark grey filling, 6 – sandy filling burnt into brick-red colour, 7 – topsoil, 8 – burnt bones, 9 – virgin soil, 10 – stones, 11 – charcoal, 12 – pottery, 13 – burnt logs

wyjątkowo sięgając nawet 100 cm (Żabieniec, obiekt 30). Większymi rozmiarami odznaczał się jedynie zrekonstruowany obiekt rowkowy z cmentarzyska w Opatowie. Tworzyły go skupiska i obiekty oznaczone numerami 534/537/540/542/543. Zarys tak

zrekonstruowanego obiektu był bardzo nieregularny, a jego wymiary – długość ramion ok. 400 cm i szerokość sięgająca 100 cm – znacznie odbiegały od innych, podobnych założeń. Wypełnisko tego obiektu miało bardzo niejednorodne zabarwienie: od jasnoszarego

Ryc. 4. Żabieniec, pow. Częstochowa, stan. 1. Obiekt 12
 Fig. 4. Żabieniec 1, Częstochowa County. Feature 12

poprzez brunatne i ciemnobrunatne do intensywnie czarnego. Przebieg ramion dobrze zachowanych obiektów zazwyczaj był regularny, przy czym w niektórych obserwowano wyraźne przegłębienia lub poszerzenia w obrębie jednego z jego ramion. Uwaga ta odnosi się zwłaszcza do zachodniego ramienia obiektu 30 z Żabieńca, przedłużonego dodatkowo w kierunku północnym o wyraźnie widoczny występ¹¹. Ramię to, o intensywnie czarnym wypełnisku, zawierało bardzo dużą ilość węgla drzewnych, przepalonych, drobnych kości i zabytków metalowych oraz grudek polepy z widocznymi odciskami roślin, zalegających w warstwie na głębokości od 25–30 do 40 cm (K. Godłowski 1969b, s. 50)¹²; znaczna ilość grudek polepy znajdowała się we wspomnianym wyżej występie ramienia.

Na cmentarzysku w Żabieńcu, gdzie obiekty rowkowe występują w szczególnie dużym nagromadzeniu, zdarza się, że obiekty przecinały się wzajemnie, tak jak miało to miejsce w wypadku obiektów 24W i 24E, które pierwotnie uznano za jedno założenie o specy-

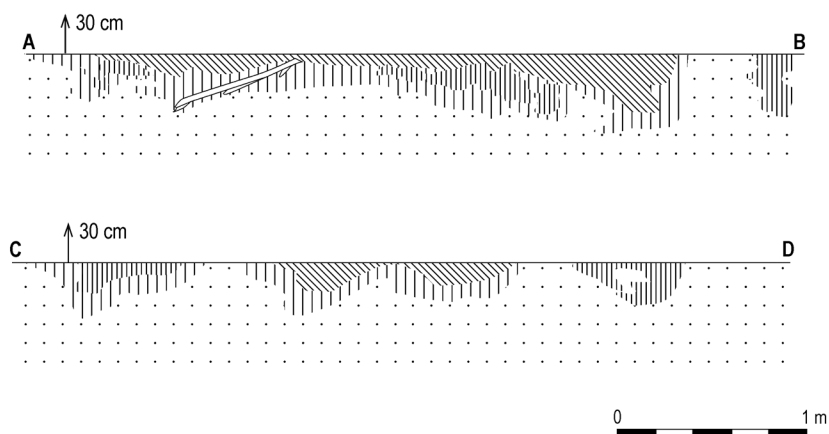
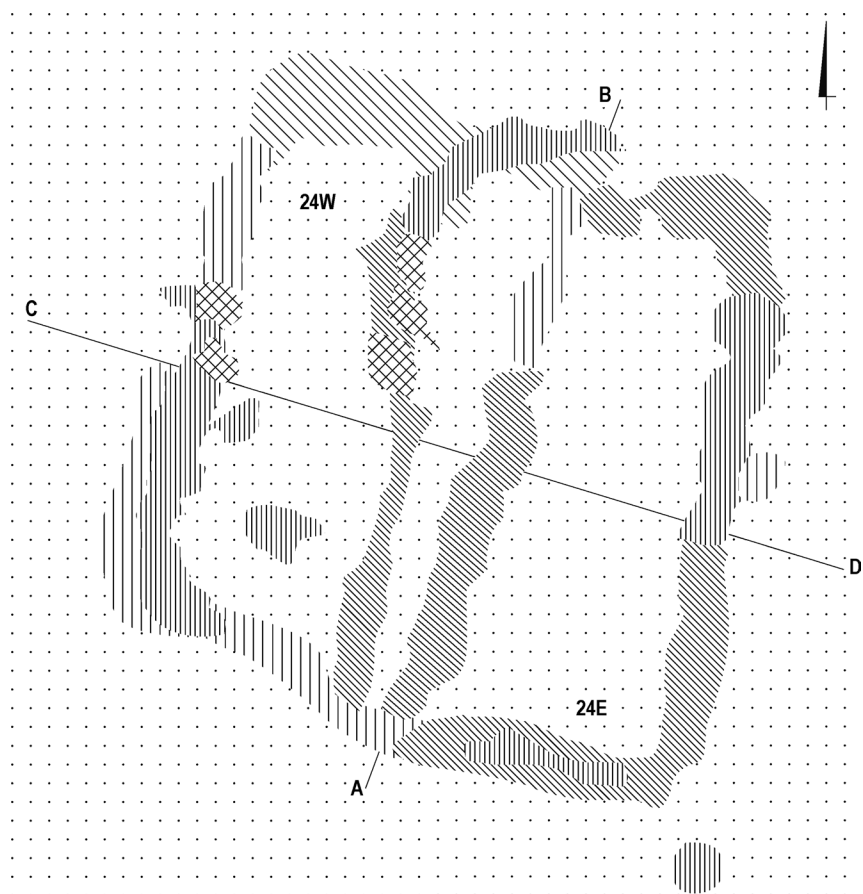
ficznym układzie, z dwoma środkowymi ramionami, biegnącymi na osi północ – południe (Ryc. 5; K. Godłowski 1969b, s. 50–51). W innych sytuacjach ramiona nakładały się na siebie, tworząc pozornie pogrubione ramię, jak w wypadku zachodniego ramienia obiektu 7 i północno-wschodniego ramienia zrekonstruowanego obiektu rowkowego 4/8/9. Na tym cmentarzysku obserwowano także zaburzenia zarysów obiektów rowkowych przez inne założenia, np. przy południowym ramieniu obiektu 26 wystąpiła bardzo duża jama, oznaczona jako obiekt 26a. Zawierała ona dużą ilość fragmentów węgla drzewnego oraz niedopalonego drewna, nie stwierdzono natomiast innych materiałów archeologicznych. Być może obydwie obiekty stanowiły jeden kompleks, jednak trudno określić funkcję obiektu 26a (Ryc. 6).

Wypełniska ramion obiektów rowkowych odkrytych na cmentarzyskach nadliswarciańskich stanowiła ziemia barwy ciemnobrunatnej, ciemnoszarej lub intensywnie czarnej, przemieszana z węglami drzewnymi. W kilku wypadkach zaobserwowano wyraźne koncentracje węgla drzewnych lub też dużych fragmentów nadpalonego drewna, będące prawdopodobnie pozostałościami stosu. Uwaga ta odnosi się w szczególności do północno-wschodniego narożnika obiektu 17 z Żabieńca, w którym stwierdzono, oprócz dużej ilości węgla drzewnego, także fragmenty spalonego drewna zalegające przeważnie w układzie pionowym (K. Godłowski 1965, s. 165; M. Gedl, B. Ginter, K. Godłowski 1970, s. 188). W dokumentacji polowej znajduje się informacja, że obserwowano także ślady *okrągłaków*, o średnicy kilkunastu centymetrów, niekiedy z zachowaną warstwą kory. Również w północno-wschodnim narożniku obiektu 34 z Żabieńca wystąpiły duże fragmenty zwęglonego drewna, o długości do 20 cm, zalegające w układzie poziomym wzdłuż ramion założenia. W zachowanym tylko częściowo obiekcie 460 z Opatowa, od głębokości 30 cm stwierdzono także występowanie *wpół przepalonego drewna leżącego w układzie nieregularnym, zarówno poziomo, jak i pionowo*. Obiekt 30 z cmentarzyska w Żabieńcu zawierał natomiast dużą ilość polepy z zachowanymi odciskami roślin, o czym wspomniano już wyżej. W ramionach kilku obiektów pochodzących z cmentarzysk nadliswarciańskich wystąpiły koncentracje czarnej ziemi przemieszanej z węglem drzewnym, tworzące skupiska o średnicy ok. 30 cm¹³. W wypadku obiektu 16/1967 z Rybna zaciemnienia te wystąpiły w regularnym układzie, po dwa w dłuższych ramionach i po jednym w krótszym ramieniu rowka (Ryc. 7). Podobną sytuację zaobserwowano na

¹¹ Bardzo podobny występ zaobserwowano w rowkowym obiekcie 50 z cmentarzyska w Izbicku, pow. strzelecki (J. Sztybel 1963, s. 127, ryc. 14).

¹² Dane zawarte także w dokumentacji opisowej obiektu.

¹³ Opatów, obiekty 343 i 394; Rybno, obiekt 16/1967; Żabieniec, obiekty 24W, 24E i 30.

Ryc. 5. Żabieniec, pow. Częstochowa, stan. 1. Obiekty 24W i 24E
 Fig. 5. Żabieniec 1, Częstochowa County. Features 24W and 24E

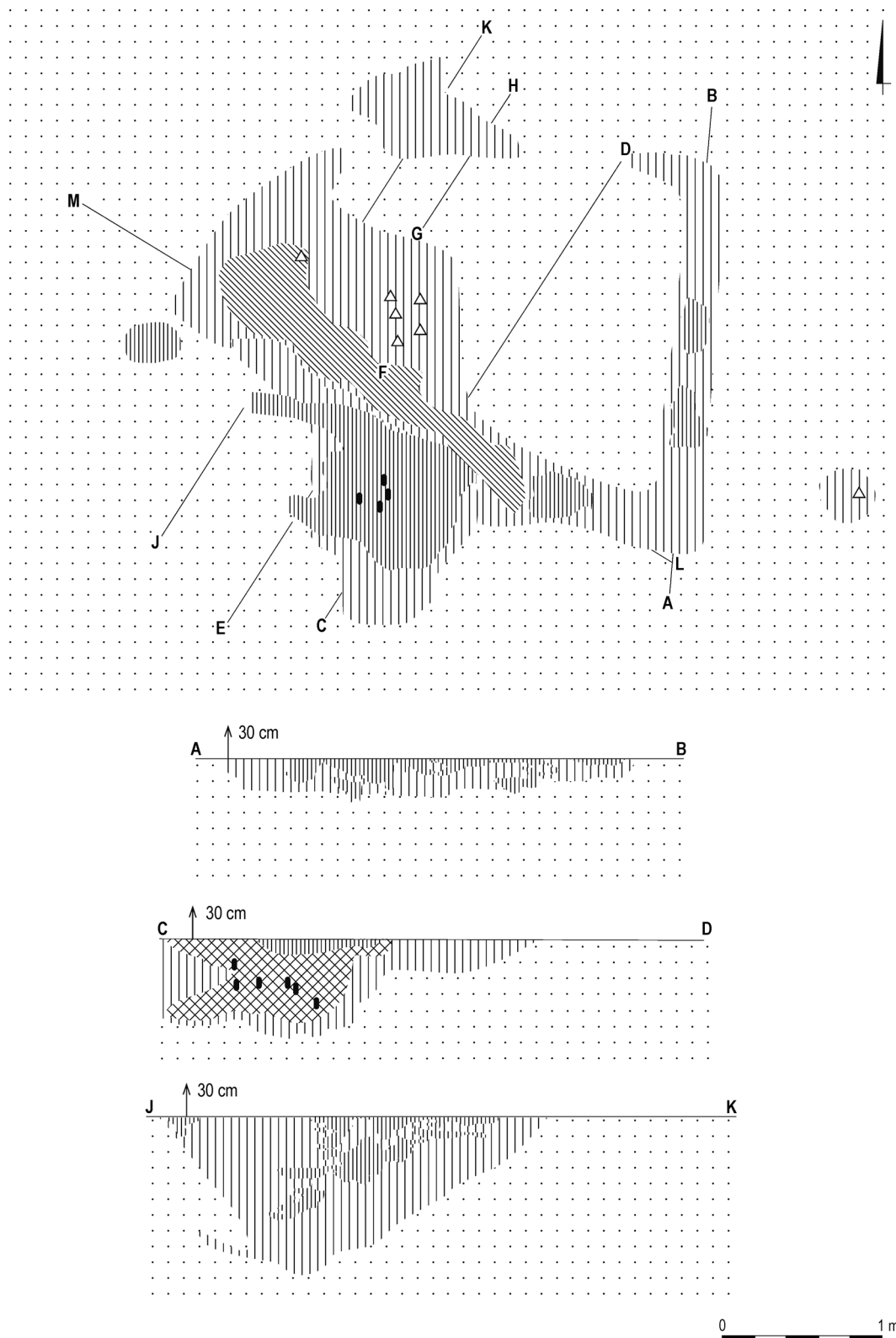
cmentarzysku w Opatowie, na którym w trakcie badań wydzielono je jako osobne obiekty¹⁴. Należy także podkreślić, że zaciemnienia te zawierały nieliczny materiał zabytkowy oraz niewielkie ilości przepalonych kości ludzkich. Wspomniane zaciemnienia stanowiły zapewne pozostałość słupów konstrukcyjnych, podtrzymujących stos. Na cmentarzysku w Żabieńcu

pozostałości takich konstrukcji zarejestrowano także poniżej poziomu, na którym znajdowały się przydenne partie obiektów rowkowych¹⁵. Zwraca uwagę fakt, iż wspomniane zaciemnienia występowały dokładnie pod ramionami obiektu¹⁶. Szczególnie wyraźnie dołki posłupowe widoczne były poniżej południowego

¹⁴ Opatów, obiekty 343a, 343b, 343c, 343d oraz 394a, 394b, 394c i 394d.

¹⁵ Poniżej obiektów 24W, 24E, 30 i 34 z cmentarzyska w Żabieńcu.

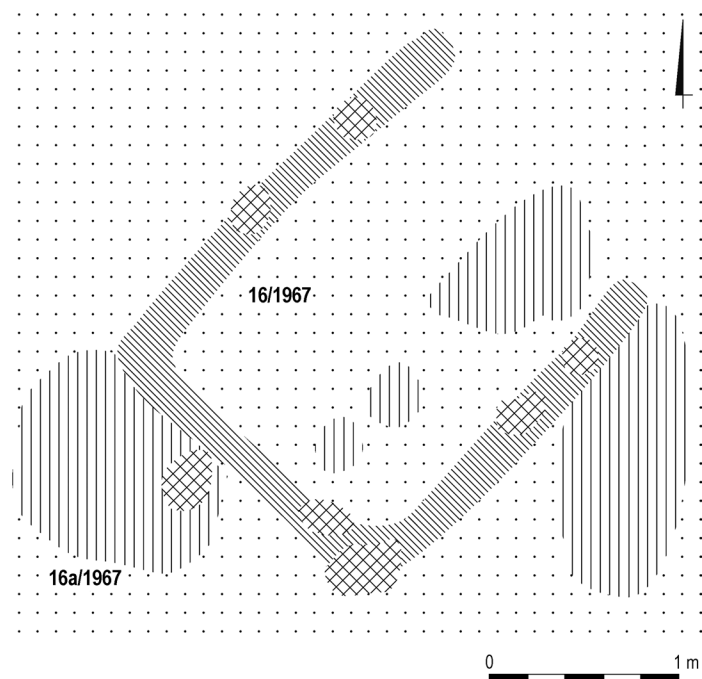
¹⁶ W wypadku obiektów 24W, 24E i 34 z cmentarzyska w Żabieńcu.

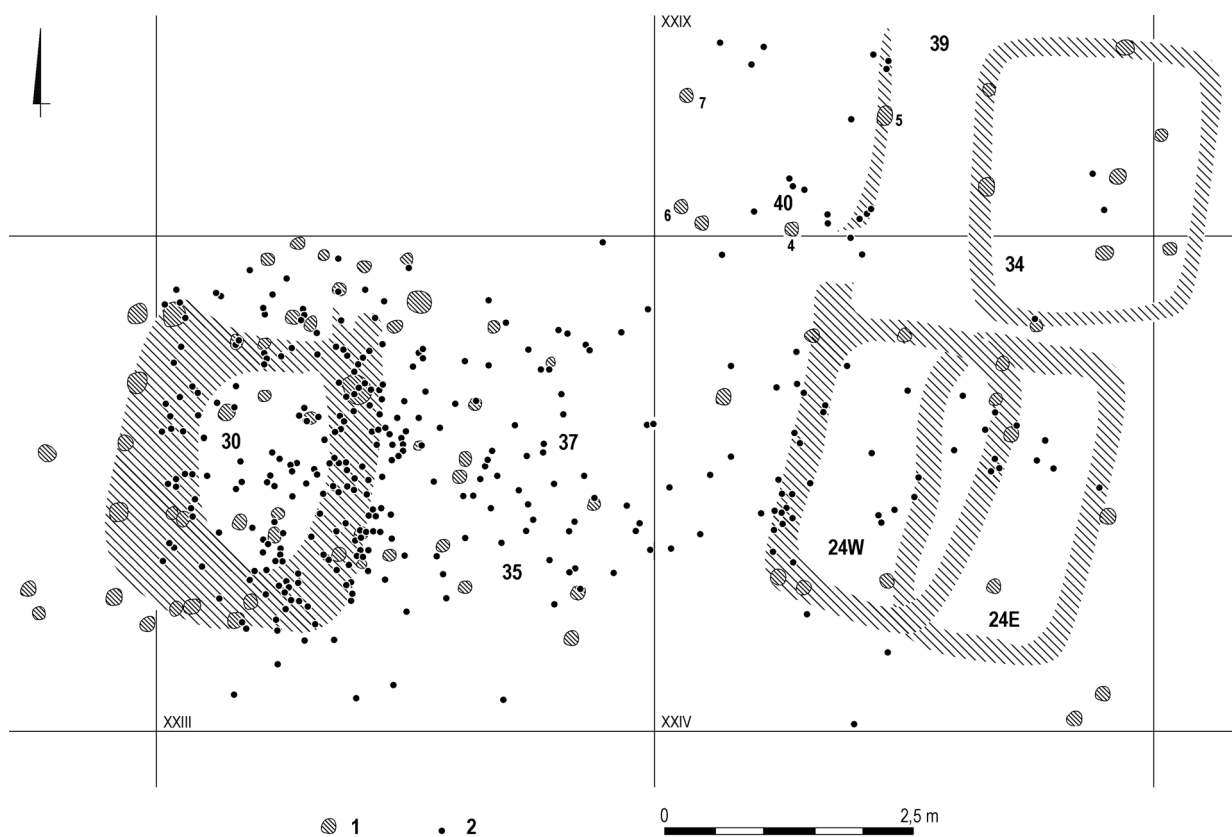
Ryc. 6. Żabieniec, pow. Częstochowa, stan. 1. Obiekt 26
 Fig. 6. Żabieniec 1, Częstochowa County. Feature 26

ramienia obiektu 24W z Żabiańca (oznaczone numerami 3, 4, 5 i 6), sięgające głębokości ok. 70–80 cm, czyli ok. 20 cm poniżej dna obiektu rowkowego. Wyjątkowe nagromadzenie dołków posłupowych zaobserwowa-

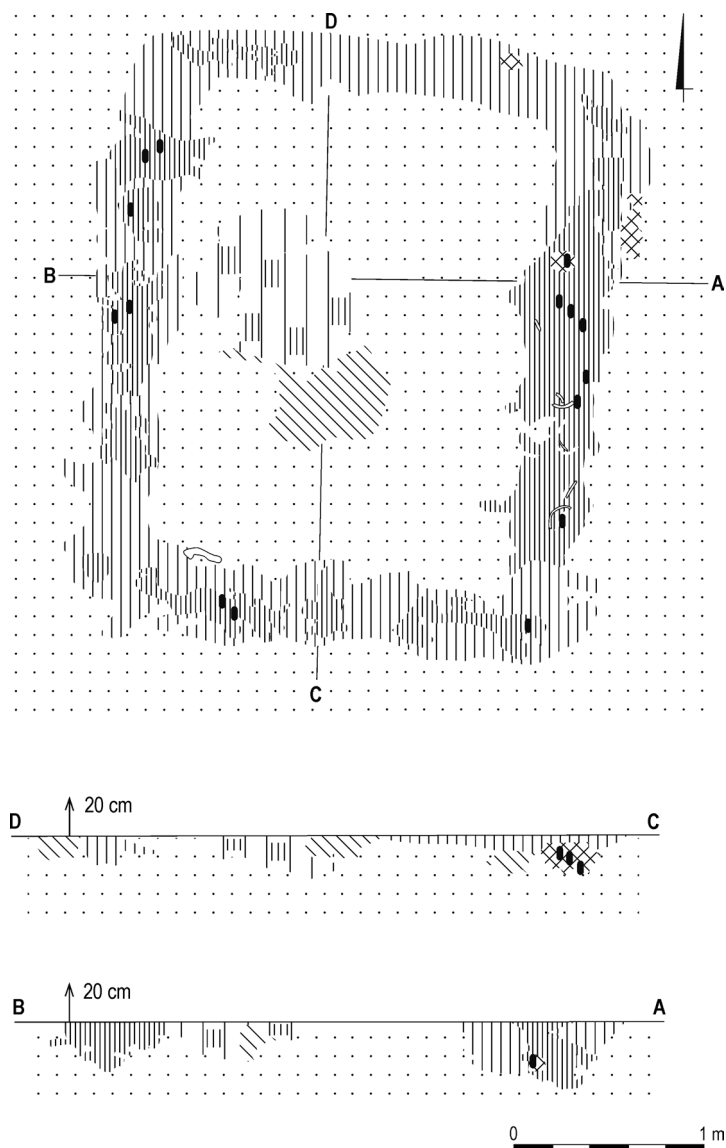
no poniżej obiektu 30 z Żabiańca i rozciągającej się na wschód od niego warstwy ciałopalenia 35. Dołki oznaczone numerami od 1 do 29, o wypełniskach barwy od jasnobrunatnej przez ciemnobrunatną po czarną,

Ryc. 7. Rybnó, pow. Kłobuck, stan. 1. Obiekt 16/1967
 Fig. 7. Rybnó 1, Kłobuck County. Feature 16/1967

Ryc. 8. Żabieniec, pow. Częstochowa, stan. 1. Rozmieszczenie dołków posłupowych (1)
 i zabytków nieceramicznych (2) na odcinkach XXIII i XXIV
 Fig. 8. Żabieniec 1, Częstochowa County. Distribution of post holes (1)
 and non-pottery finds (2) in sectors XXIII and XXIV

Ryc. 9. Żabieniec, pow. Częstochowa, stan. 1. Obiekt 17

Fig. 9. Żabieniec 1, Częstochowa County. Feature 17

przeważnie nie zawierały materiału archeologicznego; kilka z nich sięgających poniżej spągu zachodniego ramienia obiektu 30, ułożonych było w jednej linii (Ryc. 8). W wypadku trzech z nich (nr 7, 8 i 12) w obrębie wypełnisk stwierdzono ślady przepalenia *in situ* (K. Godłowski 1969c, s. 177–178).

Przestrzeń otoczona ramionami opisywanych obiektów rowkowych miała charakter calcowy, niekiedy jednak w centralnej części obszaru widoczne były plamy piasku przepalonego na kolor ceglasty¹⁷ (Ryc. 9). W wypadku obiektu 17 z Żabieńca, w obrębie takiej plamy zaobserwowano ponadto koncentrację zwęglonego drewna w układzie pionowym (K. Godłowski 1965, s. 165; M. Gedl, B. Ginter, K. Godłowski 1970, s. 188). W przestrzeni otoczonej przez ramiona

obiekty 343 z Opatowa uchwycono natomiast płat ziemi barwy ciemnobrunatnej (skupisko A)¹⁸, pomiędzy którym a południowo-wschodnim ramieniem rowka wystąpiło skupisko kości oraz fragment przedmiotu żelaznego. Podobne zaciemnienia odsłonięto w przestrzeni otoczonej ramionami dwóch dalszych obiektów¹⁹ (Ryc. 10).

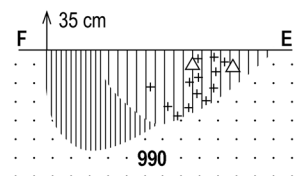
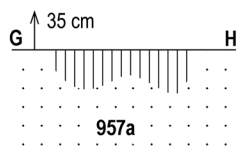
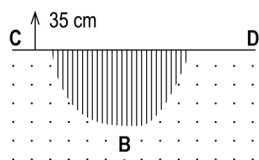
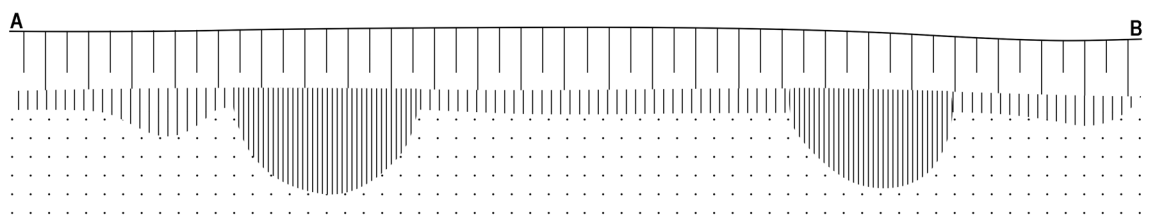
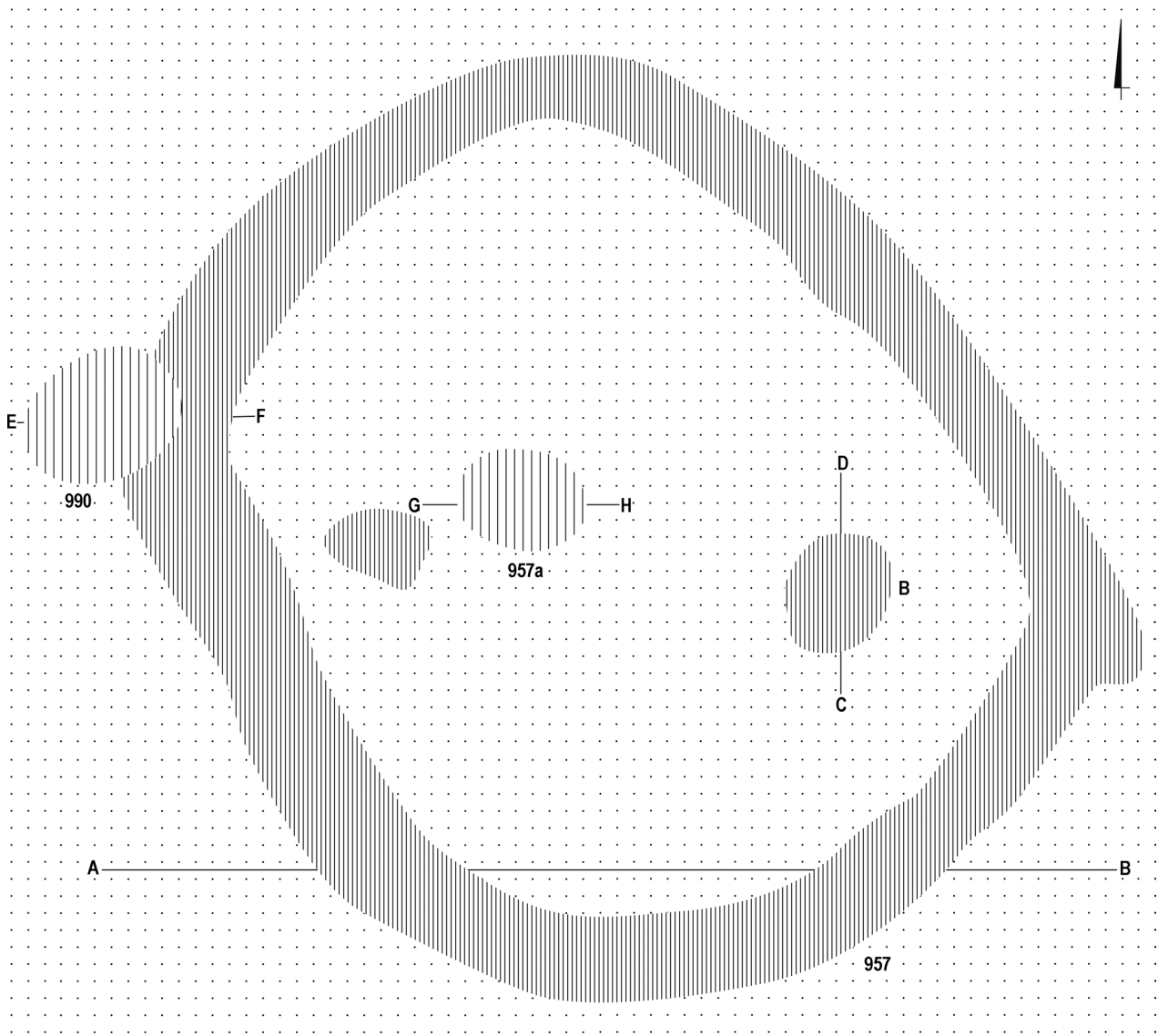
Analiza zniszczonych lub fragmentarycznie zachowanych obiektów rowkowych nie dostarczyła żadnych dodatkowych informacji, które uzupełniałyby przedstawiony wyżej stan wiedzy na ich temat.

W wypełnisku ramion obiektów rowkowych stosunkowo licznie występowały przedmioty metalowe,

¹⁸ Brak dokumentacji tego skupiska.

¹⁹ Opatów, obiekt 957 (w tym wypadku zaciemnienia te określone jako grób 957a i skupisko B); Rybno, obiekt 16/1967.

¹⁷ Żabieniec, obiekty 4/8/9 i 17.

Ryc. 10. Opátów, pow. Kłobuck, stan. 1. Obiekt 957

Fig. 10. Opátów 1, Kłobuck County. Feature 957

takie jak elementy stroju (zapinki i sprzączki do pasa), oraz fragmenty naczyń ręcznie lepionych i wykonanych przy użyciu koła garncarskiego. W kilku obiektach zachowały się całe naczynia ceramiczne lub ich fragmenty²⁰. Poświadczane są także fragmenty naczyń szklanych²¹ i metalowe elementy (okucia boczne, ataszki i kabłąki) drewnianych wiader²². Zwraca uwagę, że część tych naczyń, mimo że były one przepalone i zniszczone, znajdowała się prawdopodobnie w swoim pierwotnym położeniu. Należy także podkreślić, że większość zabytków znaleziono w górnych partiach obiektów lub bezpośrednio nad nimi w warstwie ornej, natomiast w dolnych partiach wypełniska ramion rowków właściwie ich nie było. Szczególnie duże nagromadzenie materiału zabytkowego zarejestrowano w obrębie odcinków XXIII i XXIV z Żabieńca (K. Godłowski 1969b, s. 51)²³, zarówno w górnych partiach rowkowych obiektów 30, 24W i 24E, jak i zalegającej nad nimi warstwie ciałopalenia 35 (por. ryc. 8). Zaznaczyć trzeba jednak, że obecnie przyporządkowanie poszczególnych zabytków do tych obiektów nie jest możliwe. Z bardzo podobną sytuacją mamy do czynienia w wypadku obiektu 957 z cmentarzyska w Opatowie oraz obiektu 16/1967 z cmentarzyska w Rybnie. Również tutaj obserwowano nagromadzenie materiałów zabytkowych w górnych partiach założeń rowkowych i ponad nimi, związanych prawdopodobnie z zalegającą wyżej warstwą ciałopalenia.

Sprecyzowanie datowania obiektów rowkowych jest stosunkowo trudne, w pierwszym rzędzie ze względu na charakter materiałów w nich odkrywanych. Większość z tych obiektów zawierała bowiem zwykle nieznaczne zabytki, a nawet w wypadku większej ich liczby były to głównie drobne, zniszczone fragmenty różnych przedmiotów metalowych. Z tego też względu obiekty tego typu można datować głównie na podstawie wyników analizy planigraficznej cmentarzysk. Obiekty rowkowe na nekropoli opatowskiej wystąpiły w dwóch wyraźnych skupiskach. Starsze z nich znajdowało się we wschodniej części nekropoli, datowanej na II–III fazę jej użytkowania, którą synchronizować należy z fazami C_{1b} i C₂²⁴ (por. R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2011c). Młodsze skupisko znajdowało się na przeciwnym, zachodnim skraju cmentarzyska, w strefie użytkowanej we wczesnej fa-

zie okresu wędrówek ludów²⁵ (faza D). Dwa obiekty rowkowe odkryte na cmentarzysku w Rybnie należy wiązać z końcowym stadium funkcjonowania tej nekropoli²⁶, również odpowiadającym fazie C₃–D, natomiast okres użytkowania niewielkiego cmentarzyska w Żabieńcu zamyka się w ramach faz C₂–D, tak też datować należy wszystkie odkryte tam założenia. O późnej pozycji chronologicznej niektórych obiektów rowkowych, odpowiadającej fazie D, świadczą znajdowane w ich wypełnisku sprzączki o owalnej, pogrubionej ramie, w tym m.in. o ramie nerkowej, zdobionej inkrustacją, grupy H typu 34 w klasyfikacji R. Madydy-Legutko (1987) oraz języczkowate okucie końca pasa typu 12 odmiany 2 według R. Madydy-Legutko (2011, s. 91–93, tabl. XLII:4), a także żelazne okucia drewnianych wiader²⁷.

Z obiektów rowkowych pochodzi stosunkowo niewielka ilość przepalonych kości ludzkich, które z reguły rozproszone były w wypełniskach ramion tych założeń. Tylko w trzech obiektach zaobserwowano skupiska kości²⁸. W wypadku obiektu 30 z Żabieńca skupisko kości w postaci zbitej masy wystąpiło we wschodnim ramieniu rowka, zaś dwa skupiska kości miały znajdować się w kolistym zaciemnieniu w ramieniu obiektu 343 z nekropoli w Opatowie (zaciemnienie oznaczono jako obiekt 343d). W obiekcie 34 z Żabieńca skupisko kości miało zalegać w południowo-wschodniej części obszaru otoczonego przez ramiona rowka. Być może skupiska te należy interpretować jako ślady intencjonalnych pochówków, wtórnie naruszających wspomniane obiekty rowkowe. W wypadku obiektu 30 należy także przypuszczać, że kości złożone zostały do naczynia wykonanego z surowca organicznego. Wszystkie skupiska zawierały jednak bardzo niewielką, w porównaniu np. z grobami popielnicowymi, ilość przepalonych kości. Przykładowo, w obiekcie 343 z Opatowa było to 107 g, w obiekcie 34 z Żabieńca tylko 89 g, natomiast skupisko ze wschodniego ramienia obiektu 30 z Żabieńca zawierało 202 g kości.

Niestety, analizy antropologiczne mogły być wykonane tylko dla części materiału kostnego pochodzącego z obiektów rowkowych²⁹. Spośród takich obiek-

²⁰ Rybno, obiekt 16/1967; Żabieniec, obiekty 7, 18, 24E i 30.

²¹ Żabieniec, obiekty 5 i 7.

²² Żabieniec, obiekty 7 i 17.

²³ Szczególne nagromadzenie ceramiki (ok. 10 tysięcy fragmentów) i zabytków nieceramicznych (286) stwierdzono na odcinku XXIII, w górnych partiach obiektu 30 i w warstwie ciałopalenia 35.

²⁴ Obiekty 343, 394 oraz 376/377/377a.

²⁵ Obiekty 957 i 672 oraz zrekonstruowane 460 (458, 459), 534 i 537/540/542/543.

²⁶ Obiekty 16/1967 i 18/1967.

²⁷ Obiekty 5, 6, 18, 24W i 24E oraz 26 z cmentarzyska w Żabieńcu datować można na fazę C₂–D, obiekty 7 i 17 z Żabieńca na fazę C₃–D, natomiast obiekty 30 z Żabieńca i 439 z Mokrej – na fazę D.

²⁸ Opatów, obiekt 343; Żabieniec, obiekty 30, 34.

²⁹ Analizy antropologiczne dla nekropoli w Opatowie, Mokrej i Żabieńcu oraz częściowo w Rybnie (sezon 1957) wykonała dr hab. Anita Szczepanek, zaś dla cmentarzysk w Rybnie (sezony 1964, 1966 i 1967) i Walenczowie mgr Renata Mazurkiewicz-Pokrywa z Zakładu Antropologii Uniwersytetu Jagiellońskiego (por. A. S z c z e p a n e k 2015).

tów największą ilość kości odkryto w obiektach 24W, 24E i 30 z cmentarzyska w Żabieńcu. W wypadku obiektu 30 łącznie stwierdzono aż 8472,5 g kości, natomiast w obiektach 24W i 24E, które w trakcie badań wykopaliskowych traktowane były jako jedno założenie, określone numerem 24, znaleziono 2505 g kości. W obydwu tych obiektach (24 i 30) analiza antropologiczna wykazała jednak obecność kości kilku osób. W obiekcie 30 były to szczątki co najmniej dziewięciu dorosłych, dwójki dzieci w wieku *infans* II oraz jednego dziecka w wieku *infans* I, natomiast w obiekcie 24 zidentyfikowano kości co najmniej siedmiu osób dorosłych oraz dziecka w wieku *infans* I. Należy zwrócić uwagę, że materiał kostny pochodzi zarówno z warstw zalegających ponad wydzielonymi obiektami, z wypełnisk ramion tych założeń, jak również z dołków znajdujących się w obrębie obiektów oraz pod nimi³⁰. W pozostałych obiektach rowkowych ilość zachowanych kości była już zdecydowanie mniejsza. Obiekt 957 z cmentarzyska w Opatowie zawierał przepalone szczątki dwóch osób: dorosłego o nieokreślonej płci oraz dziecka, ale ich łączna waga wynosiła zaledwie 238 g³¹. Podobnie w obiekcie 34 z Żabieńca stwierdzono 316 g kości pochodzących od dwóch osób dorosłych i dziecka w wieku *infans* I (ok. 3 lat). Bardziej skomplikowana sytuacja ma miejsce w wypadku zrekonstruowanego obiektu 534/537/540/542/543 z Opatowa, w którym dwukrotnie stwierdzono obecność kości dwóch osób o nieokreślonym wieku i płci (534, 537), raz osoby dorosłej o nieokreślonej płci (543), raz prawdopodobnie dziecka (540), natomiast w obiekcie 542 kości dwóch osób: dorosłej w wieku *adultus-maturus* oraz dziecka w wieku *infans* I. Być może wszystkie te kości należały tylko do jednej osoby dorosłej i jednego dziecka, nie można jednak wykluczyć większej liczby osób. W kolejnych obiektach stwierdzono obecność wyłącznie kości osób dorosłych, ale ze względu na niewielką ilość tych szczątków nie można z całą pewnością stwierdzić, czy należały one do jednego, czy większej liczby zmarłych³².

³⁰ W wypadku obiektu 30 materiał kostny zinwentaryzowano w trakcie badań pod 42 osobnymi numerami, w wypadku obiektu 24 – pod 13 numerami.

³¹ Materiał kostny pochodzi z 15 wydzielonych skupisk.

³² W wypadku obiektów 460/458/459 i 672 z cmentarzyska w Opatowie także stwierdzono obecność niewielkiej ilości przepalonych kości (odpowiednio ok. 360 g i 65 g). W obiekcie 672 były to szczątki osoby dorosłej o nieokreślonej płci, natomiast w założeniu 460/458/459 trzykrotnie kości osoby dorosłej o nieokreślonej płci, w tym raz (459) kości osoby w wieku *maturus-senilis*, trudno jednak stwierdzić, czy mogły to być szczątki jednego zmarłego. Podobnie obiekt złożony z jam 376/377/377a z Opatowa zawierał łącznie tylko 145 g kości określonych jako należące do jednej osoby o nieokreślonym wieku i płci (376) oraz jednej osoby w wieku *adultus-maturus* o nieokreślonej płci (377/377a); również w tym wypadku nie wiadomo, czy mogły to

Ponadto w obiektach 343 oraz 957 z cmentarzyska w Opatowie stwierdzono, oprócz kości ludzkich, również obecność zwierzęcych szczątków kostnych. Pochodzą one od ssaków nieokreślonych gatunków, a w wypadku obiektu 957 prawdopodobnie także od bydła (*Bos taurus*). W skupisku określonym jako grób 343c zidentyfikowano, poza nieokreślonymi szczątkami ssaków, kości konia (*Equus caballus*), natomiast w skupisku 343a znajdowały się kości ptaka nieokreślonego gatunku (być może kury domowej) i nieokreślonego ssaka. Kości ssaka nieokreślonego gatunku wydzielono też wśród szczątków ludzkich z obiektu 460³³.

K. Godłowski (1969b, s. 52; 1981, s. 117) uznawał obiekty rowkowe za zagłębienia, otaczające miejsce usytuowania stosu ciałopalnego. Taką interpretację potwierdza przepalona *in situ* ziemia, obserwowana niekiedy w przestrzeni otoczonej ramionami rowka, oraz znaczna ilość zwęglonego drewna odkryta w obrębie niektórych założeń, zachowana w postaci dużych fragmentów, zalegających w układzie poziomym, pionowym lub mieszanym, pochodząca ze stosu ciałopalnego. Samo zagłębienie miało zapewne funkcję analogiczną do tej, którą spełniała, w wypadku ustrzyn, jama znajdująca się poniżej stosu pogrzebowego, tzn. umożliwiało cyrkulację powietrza korzystną dla przebiegu procesu kremacji. Niewielkie koliste jamy, rejestrowane w obrębie ramion rowka lub pod nim, interpretować można jako pozostałości słupów stabilizujących konstrukcję stosu. Te niewielkie jamy bardzo często zawierały tylko niewielką ilość materiału zabytkowego, w tym drobne, przepalone kości. Fragmenty polepy z zachowanymi odciskami roślin, znalezione w obiekcie 30 z Żabieńca (K. Godłowski 1969c, s. 177; M. Gedl, B. Ginter, K. Godłowski 1970, s. 187), świadczą mogą o dodatkowym wzmocnieniu konstrukcji stosu za pomocą gliny. Wydaje się, że większość obiektów rowkowych odkrytych na terenie dorczeza Liswarty była użytkowana tylko jeden raz, na co wskazuje stosunkowo niewielka ilość kości i nieliczne zabytki w nich odkrywane. Tylko w kilku wypadkach do ustawienia stosu wykorzystano wielokrotnie to samo miejsce, o czym

być szczątki jednego zmarłego. W wypadku obiektów 343 z Opatowa, 26 z Żabieńca, 439 z Mokrej oraz 16 z Rybna analiza antropologiczna wykazała, iż w każdym pochowano osobę dorosłą, ale również w nich odkryto bardzo niewielkie ilości kości (Opatów – 107 g, Żabieniec – 41 g, Mokra – 569 g; dla obiektu 16 Rybna nie podano ilości materiału kostnego). Tylko 1 g kości pochodzi z obiektu 394 z Opatowa (wyłącznie z obiektu oznaczonego numerem 394a), *bardzo małą ilość kości* odkryto także w obiekcie 18 z Rybna, należy jednak pamiętać, że wyeksplorowano jedynie jego część północną. Tak mała ich ilość nie pozwoliła na określenie wieku i płci zmarłych.

³³ Analizy kości ssaków i ptaków dla cmentarzysk w Opatowie i Mokrej wykonały mgr D. Makowicz-Poliszot z Zakładu Archeologii i Etnologii PAN w Krakowie oraz dr hab. T. Tomek z Instytutu Systematyki i Ewolucji Zwierząt PAN w Krakowie (por. D. Makowicz-Poliszot 2015; T. Tomek 2015).

świadczy nagromadzenie węgla drzewnego, szczątków kostnych i zabytków. Najlepszymi przykładami są obiekty 24W, 24E i 30 z cmentarzyska w Żabieńcu oraz obiekt 957 z Opatowa, w których stwierdzono obecność kości większej liczby osób (zob. wyżej).

W niewielkiej odległości od skupiska nadliswarciańskiego obiekty rowkowe odkryto na nekropolach w Izbičku, pow. strzelecki (obiekt 50; J. Szydłowski 1963, s. 127, ryc. 14, tabl. II:b), i Dobrodzieniu, pow. oleski (obiekt 75; J. Szydłowski 1974, s. 67–71, ryc. 23, fot. 25). Chronologia obu cmentarzysk mieści się w horyzoncie występowania obiektów rowkowych w skupisku osadniczym nad Liswartą. Wątpliwości budzi natomiast datowanie obiektu rowkowego, odkrytego na stanowisku w Konarzewie, pow. poznański (T. Makiewicz, W. Kaczor 2005). Opierając się na uzyskanych danych radiowęglowych autorzy opracowania tego obiektu skłonni są umieszczać okres jego użytkowania w drugiej połowie V wieku. Ci sami autorzy przytaczają jednak wyniki analiz dendrochronologicznych, wskazujące na datowanie obiektu rowkowego z Konarzewa na okres od połowy III do pierwszych dziesięcioleci V wieku (T. Makiewicz, W. Kaczor 2005, s. 255). Zmienia to zasadniczo przedstawiony obraz, gdyż metryka dendrochronologiczna zgodna jest z datowaniem obiektów rowkowych, znanych i z cmentarzysk położonych nad Liswartą, i ze Śląska. Sytuację dodatkowo komplikuje fakt odkrycia w obrębie założenia konarzewskiego, ręcznie lepionego naczynia wazowatego. Naczynie to zaopatrzone zostało w trzy niewielkie ucha, umieszczone powyżej załomu brzuśca, i zdobione jest ornamentem strefowym. Należy też zwrócić uwagę, iż dwa inne naczynia, znalezione w tym obiekcie, pełniły funkcję popielnic (T. Makiewicz, W. Kaczor 2005, s. 251–252, ryc. 3–5). Wydaje się, że zarówno cechy morfologiczne i stylistyczne wspomnianego naczynia wazowatego, jak i fakt złożenia przepalonych szczątków zmarłych w naczyniach-popielnicach, może wskazywać nawet na wcześniejszą niż połowa III wieku pozycję chronologiczną obiektu z Konarzewa. Opierając się na cytowanej publikacji trudno też jest jednoznacznie określić, do jakiego typu obiektów sepulkralnych, znanych dotychczas z nekropoli ludności kultury przeworskiej, należy zaliczyć to założenie.

Obiekty warstwowe i warstwy ciałopalenia

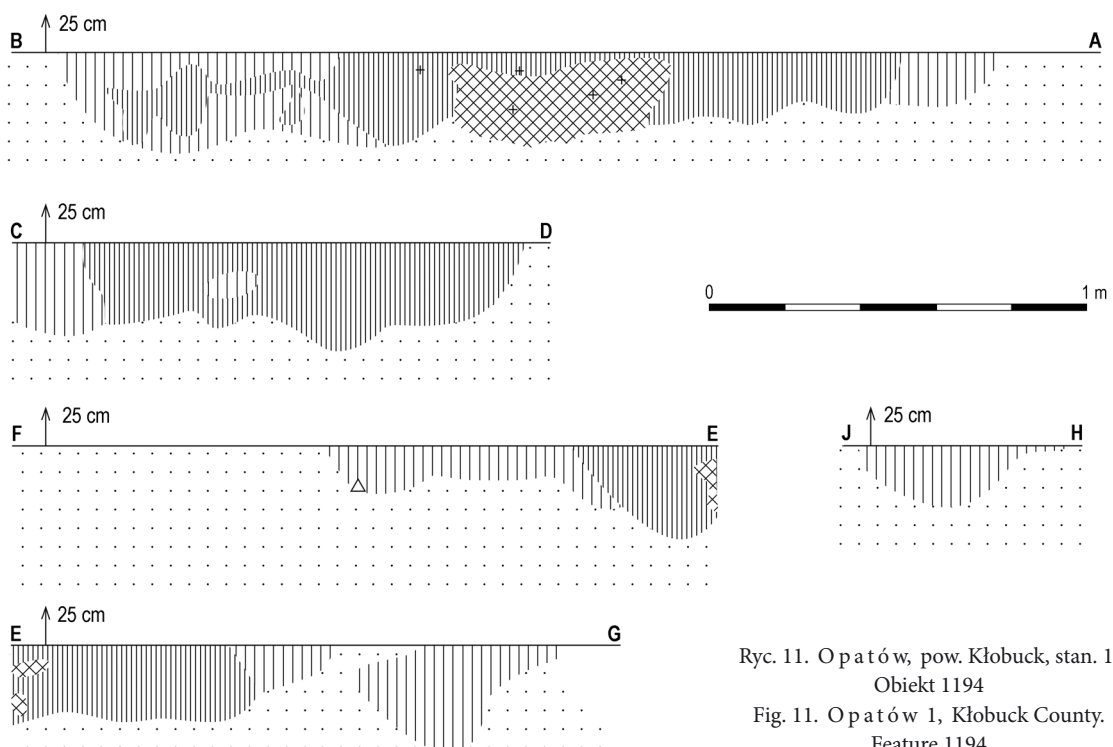
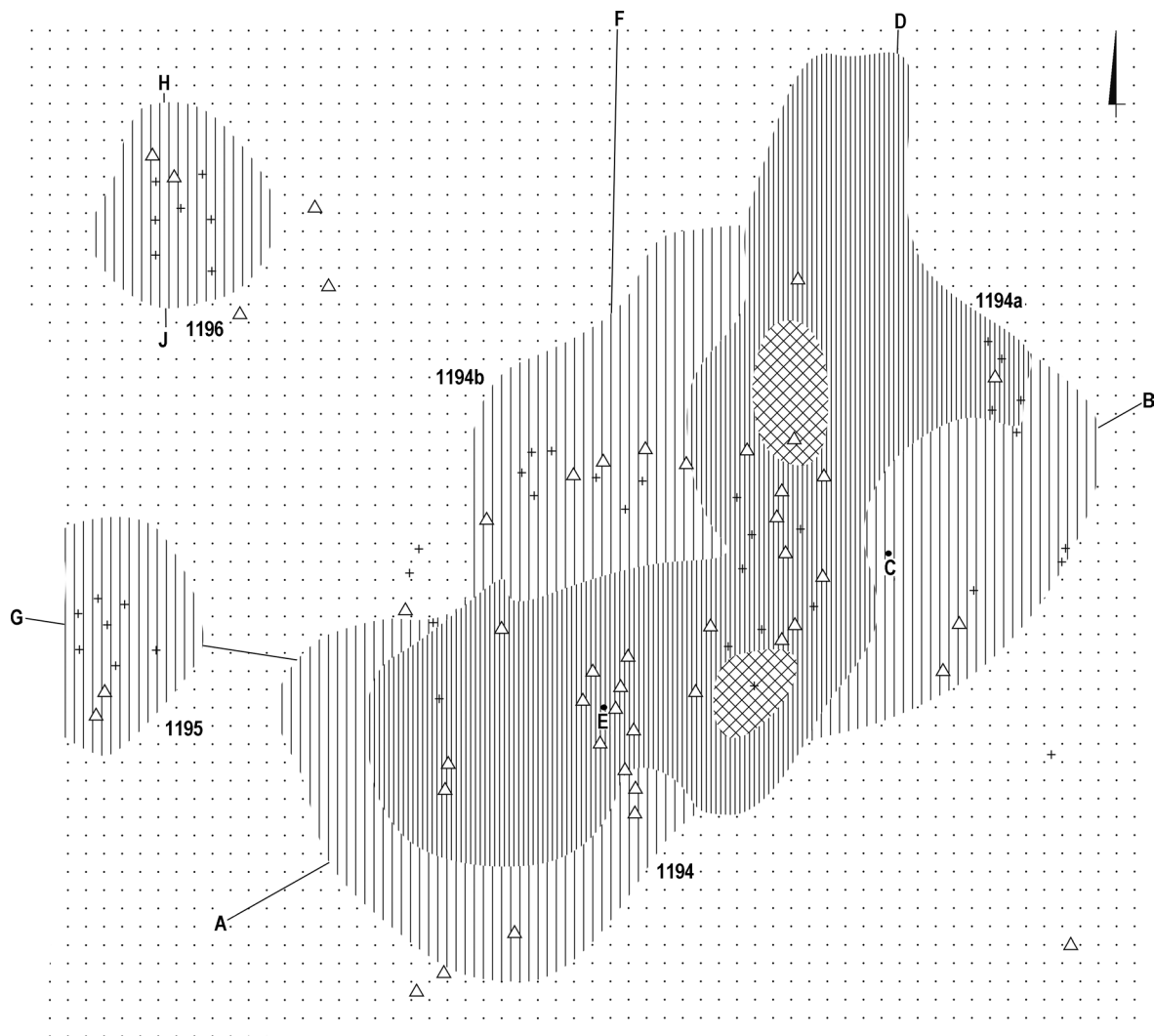
Szczególną kategorię założeń występujących na cmentarzyskach nadliswarciańskich stanowią obiekty warstwowe i warstwy ciałopalenia. W odniesieniu do terenu Górnego Śląska K. Godłowski (1969a, s. 115) wskazał je jako trzecią grupę obiektów ciałopalnych, obok grobów popielnicowych i jamowych. Były one dotąd interpretowane jako miejsca kremacji z pochówkiem *in situ* (K. Godłowski 1969a, s. 123; J. Szydłowski 1964a, s. 43). Wśród wspomnianych obiektów można obecnie wyróżnić założenia stosunkowo niewielkich rozmiarów, nieznacznie

zagłębione w ziemię, określane jako obiekty warstwowe³⁴, które należy zapewne interpretować jako pozostałość jednej kremacji, oraz obiekty znacznych rozmiarów, uchwytny na powierzchni gruntu jako warstwa ciałopalenia o miąższości 10–20 cm, zawierająca dużą ilość węgla drzewnych, spalenizny i drobnych kości ludzkich, a także bardzo liczne przepalone ułamki ceramiki oraz drobne fragmenty różnorodnych, przepalonych przedmiotów, rozproszone na powierzchni od kilku do kilkunastu metrów kwadratowych. Niekiedy założenia takie traktowane były jako groby zniszczone (por. S. Jasnosz 1952, s. 280; A. Dymaczewski 1958, s. 395–404; K. Godłowski 1969a, s. 121), natomiast te nekropole, na których występują zwarte warstwy ciałopalenia, określane są niekiedy mianem cmentarzysk warstwowych (F. Pfützenreiter 1937; K. Godłowski 1969a, s. 122–123; 1981, s. 117; J. Szydłowski 1964a; A. Błażejewski 1998, s. 110; 2007, s. 21, 23). T. Grzywaczyk (1961, s. 22) uważała, iż pozostawienie ciałopalenia na miejscu miało, podobnie jak w wypadku grobów ze szczątkami stosu, zapobiec pogrzebaniu tylko części spalonych szczątków zmarłego. Zdaniem niektórych autorów do powstania warstwy przesyconej węglem drzewnym, przepalonymi kośćmi i ceramiką prowadziło wielokrotne wykorzystywanie jednego miejsca i rozpraszenie pozostałości ciałopalenia (J. Szydłowski 1964a, s. 42–45; K. Godłowski 1969a, s. 122–123). Inaczej wspomniane obiekty interpretował A. Błażejewski. Według niego zarówno obiekty warstwowe, jak i warstwy ciałopalenia nie są pozostałościami kremacji *in situ*, a powstały na skutek celowego przeniesienia i rozproszenia szczątków zmarłego spalonych w ustrynie (A. Błażejewski 2007, s. 25).

Obiekty warstwowe

Istnienie obiektów warstwowych zostało dobrze udokumentowane źródłowo tylko na cmentarzysku w Opatowie. Były to obiekty stosunkowo płytkie, przesycone węglem drzewnym, który jednakże z reguły nie tworzył koncentracji w kształcie soczewek, obserwowanych w wypadku grobów jamowych, a także zawierające drobne, przepalone kości oraz fragmenty ceramiki i innych drobnych przedmiotów. Rezultaty ponownej, szczegółowej analizy dokumentacji polowej nie pozwalają natomiast na wskazanie założeń, spełniających wymienione wyżej kryteria, na nekropoli w Mokrej, choć w opublikowanych sprawozdaniach z prowadzonych na tym stanowisku badań wykopaliskowych wzmiankowane były obiekty, określone jako warstwowe (por. M. Biorski 2002, s. 232).

³⁴ J. Szydłowski (1964a, s. 31, 39–45) zaliczył je do grobów jamowych, jako tzw. groby nieckowate, rozproszone.

Ryc. 11. Opatów, pow. Kłobuck, stan. 1.
 Obiekt 1194
 Fig. 11. Opatów 1, Kłobuck County.
 Feature 1194

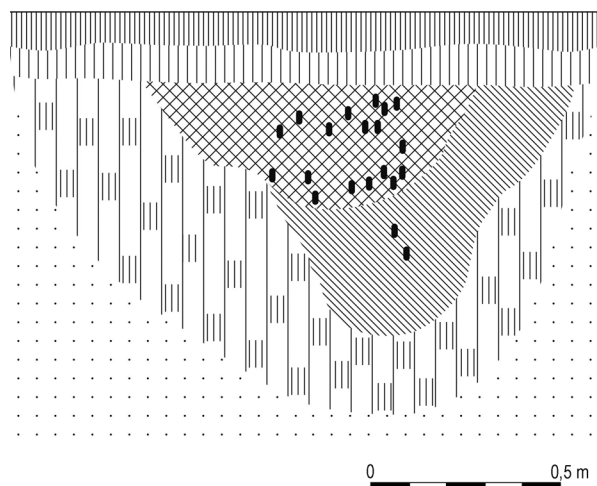
Na cmentarzysku w Opatowie wyróżniono dziewiętnaście obiektów warstwowych³⁵. Charakteryzowały się one często nieregularnym zarysem zbliżonym do czworokąta, zróżnicowanymi wymiarami, od 130×50 cm (obiekt 1194; zob. ryc. 11) do 260×200 cm (obiekt 299), niejednolitym wypełniskiem barwy od jasnobrunatnej do ciemnobrunatnej lub czarnej. W większości tych założeń zarejestrowano znaczne ilości węgla drzewnego, z reguły zalegającego w górnych partiach obiektu (obiekt 299), jak również duże fragmenty zwęglonego drewna (obiekt 429). Zgodnie z opisami dokumentacyjnymi w dwóch obiektach stwierdzono obecność warstwy piasku przepalonego na kolor ceglasty (obiekty 429 i 443; zob. ryc. 12).

Obiekty warstwowe odkryte w Opatowie występowały przez cały czas funkcjonowania tego cmentarzyska, przy czym wyraźnie zwiększa się ich ilość w najmłodszej fazie użytkowania nekropoli (Ryc. 13). Wskazują na to pojedyncze zabytki, będące precyzyjnymi wyznacznikami chronologicznymi, odkryte w ich obrębie, m.in. fragmenty naczyń *terra sigillata* z warsztatów w Rheinzabern, Westerndorf i Pfaffenhofen (obiekty 249/252/253, 1216) oraz późne typy sprzączek o pogrubionej ramie grupy H (obiekty 316, 1231). Potwierdzają to również rezultaty analizy planigraficznej tego stanowiska³⁶.

W obiektach warstwowych wystąpiły bardzo niewielkie ilości materiału kostnego, jednak w większości z nich stwierdzono szczątki pojedynczych osób dorosłych: kobiety w wieku *maturus-senilis*³⁷, mężczyzn w wieku *maturus*³⁸ i osób o nieokreślonej płci w wieku *maturus*³⁹, w kolejnych zaś osób dorosłych o nieokreślonym wieku i płci⁴⁰. Tylko w dwóch obiektach zarejestrowano obecność kości dzieci, w obu razem z kośćmi osób dorosłych: w grobie 1216 dziecka w wieku *infans* I i dorosłej w wieku *adultus/maturus*, w grobie 1194 dziecka i prawdopodobnie kobiety w wieku *maturus*.

Ponadto w kilku spośród omawianych obiektów odkryto kości ssaków: kozy/owcy (*Capra/Ovis*; 1176/1177, 1195), bydła (*Bos taurus*; 1216) oraz nieokreślonych (299, 316a, 1176b/1177, 1194, 1216), zaś w wypełniskach trzech założeń także kości ptaków: nieokreślonych (316b, 1194) oraz kury (*Gallus gallus*; 1176b/1177 oraz 1194).

Za warstwowe A. Błażejowski uznaje obiekty znane z nekropoli w Kocinie, pow. ostrowski, oraz Niezgody,

Ryc. 12. Opatów, pow. Kłobuck, stan. 1. Obiekt 443
Fig. 12. Opatów 1, Kłobuck County. Feature 443

pow. trzebnicki, datowane ramowo na początki młodszego okresu wpływów rzymskich (A. Błażejowski 2007, s. 36–38). Obiektami tego typu były prawdopodobnie także dalsze założenia, znane z różnych obszarów objętych zasięgiem kultury przeworskiej, m.in. z cmentarzyska w Ciężeniu, pow. słupecki. Miały one zbliżoną do opatowskich powierzchnię od 2 do 4 m² oraz podobne wypełnisko, charakteryzujące się barwą brunatno-czarną, z dużą ilością węgla drzewnego oraz przepalonym na kolor czerwony piaskiem (Z. Zakrzewski 1923, s. 97–99). Podobne wymiary oraz wypełnisko miał także obiekt 256 z nekropoli w Młodzikowie, pow. średzki (A. Dymaczewski 1958, s. 390). Materiał zabytkowy znaleziony we wspomnianych wyżej obiektach pozwala je datować jedynie ogólnie na młodszy okres wpływów rzymskich. Nie można wykluczyć, że także jamy (obiekty 3 i 18) odkryte na cmentarzysku w Drochlinie, pow. częstochowski, usytuowane w zachodniej części nekropoli i umieszczane w fazach C₂–D, należy interpretować jako obiekty warstwowe (P. Kaczanowski 1987, s. 107–108). Wydaje się również, że za obiekty warstwowe można uznać założenia znane z cmentarzysk w Radosławiu, pow. górowski (dawn. *Stropfen, Kr. Guhrau*), i Olbrachcicach, pow. wschowski (dawn. *Ulbersdorf, Kr. Fraustadt*). Świadczy o tym, między innymi, stwierdzone w ich obrębie charakterystyczne przepalenie podłoża, powstałe pod wpływem wysokiej temperatury (F. Pfützenreiter 1929, s. 262; 1933, s. 66; S. Pazda 1972, s. 100). Za stwierdzeniem, że nie były to groby z ciałopaleniem *in situ*, jak sądzono dotychczas, a jedynie pozostałości miejsc kremacji, przemawia także niewielka ilość bardzo drobnych, przepalonych i rozproszonych kości ludzkich, w nich znaleziona (por. niżej).

Warstwy ciałopalenia

Na większości cmentarzysk ludności kultury przeworskiej zlokalizowanych w dorzeczu Liswarty (Opatów,

³⁵ Opatów, obiekty 249/252/253, 299, 316, 318/319/321, 429, 433, 443, 1176, 1177, 1194, 1195, 1211, 1216, 1227, 1231, 1232, 1234, 1235 i 1236.

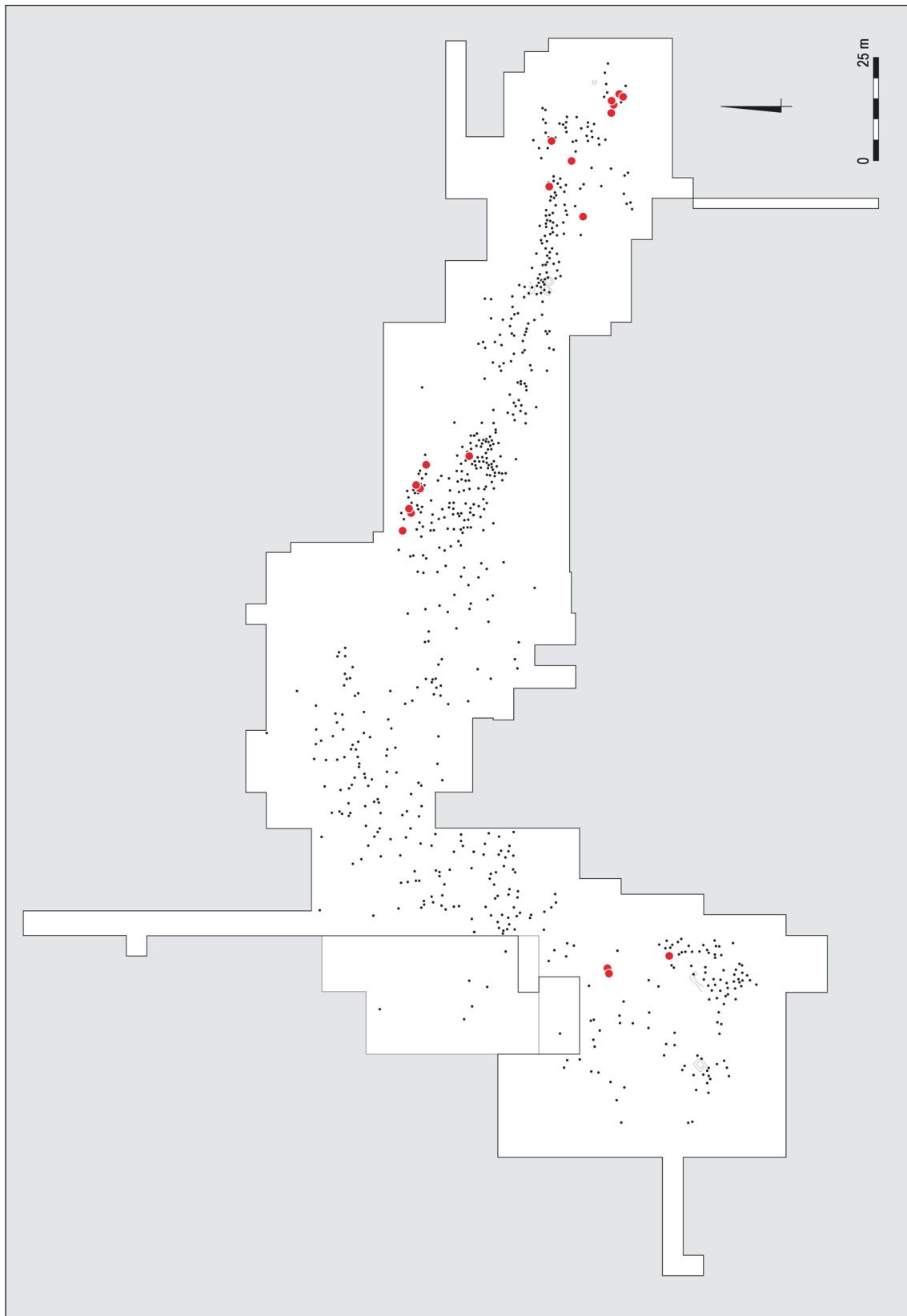
³⁶ Na I–II fazę użytkowania cmentarzyska datowane są obiekty 249/252/253, 1211 i 1216, na fazę II–III obiekty 1176 i 1177, na fazę III obiekty 1194 i 1195, na fazę III–IV obiekty 299, 429, 433 i 443, zaś na fazę IV obiekty 316, 318/319/321, 1227, 1231, 1232, 1234, 1235 i 1236.

³⁷ Obiekt 429.

³⁸ Obiekty 318/319/321, 1176 i 1177.

³⁹ Obiekty 252, 433 i 1195.

⁴⁰ Obiekty 249, 299, 316, 1211, 1227, 318/319/321, 1176 i 1177.

Ryc. 13. Op at ó w, pow. Kłobuck, stan. 1. Rozmieszczenie obiektów warstwowych
Fig. 13. Op at ó w 1, Kłobuck County. Distribution of layer features

Mokra, Żabieniec, Rybno), oprócz nekropoli w Walenczowie, możliwe było wydzielenie warstw ciałopalenia⁴¹. Najbardziej czytelne i najlepiej udokumentowane w terenie były warstwy ciałopalenia odkryte na cmentarzysku w Opatowie. Założenia te zajmowały znaczną powierzchnię, maksymalnie do kilkudziesięciu metrów kwadratowych; miały postać zalegającej bezpośrednio pod humusem warstwy o miąższości ok. 10–20 cm, barwy ciemnobrunatnej lub czarnej, z nieregularnymi zaciemnieniami o intensywniejszym zabarwieniu, a także miejscami przepalanej na kolor ceglasty. Ze względu na charakter omawianych obiektów ich granice nie zawsze ostro się rysowały. Cała warstwa przesycona była węglem drzewnym, grudkami polepy, znaczną ilością przepalonych ludzkich kości, a także fragmentami naczyń ceramicznych, przedmiotów metalowych i szkła; niekiedy ceramika i kości tworzyły w ich obrębie wyraźne skupiska. W dolnych partiach takich warstw poświadczono były różnej wielkości jamy, o intensywniejszym zabarwieniu, oraz koncentracje większej ilości materiału zabytkowego, w dokumentacji wykopaliskowej opisywane jako skupiska lub groby. Oprócz nich rejestrowano także stosunkowo niewielkie jamy (ok. 30 cm średnicy), będące pozostałościami słupów, zapewne wzmacniających konstrukcję stosu ciałopalnego; w takich jamkach zabytki spotykane były jedynie sporadycznie.

Na cmentarzysku w Opatowie warstwy ciałopalenia koncentrowały się w jego dwóch przeciwległych częściach – południowo-zachodniej i wschodniej (Ryc. 14). W partii południowo-zachodniej znajdowały się założenia oznaczone jako obiekty 439/440/441/449/450/451/452/453/454, 935/935a/936/947 i 950/951/958/962, przy czym w obrębie warstwy 935/935a/936/947 wyróżniono także kilka zwartych skupisk ceramiki. Wymienione warstwy sąsiadowały z obiektami rowkowymi 957 i 534/537/540/542/543, niewielkich rozmiarów paleniskiem (obiekt 1010) oraz grobem symbolicznym (obiekt 955). Najprawdopodobniej wszystkie opisywane obiekty stanowią części jednego kompleksu kremacyjnego, sztucznie podzielonego na mniejsze jednostki w czasie badań wykopaliskowych. Tę hipotezę potwierdzają znalezione w kilku jamach ułamki tego samego naczynia szklanego, jak również części naczyń ceramicznych wyklejone z bardzo drobnych fragmentów zalegających zarówno w warstwie ciałopalenia, jak i w poszczególnych zagłębieniach (por. R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2011a, 211–214; 2011b, tabl. CCCXXV:1.3).

⁴¹ Warstwy takie tworzą: w Mokrej obiekty 368/391/395/401/402, 376/394, 378 i 379/386/387/388/396/403, w Opatowie obiekty 325/326/327/328/329/330, 439/440/441/449–454, 647/649/650/653/654/664/665/668/670, 652, 666/667/671, 677/678/680, 935/935a/936/947 i 950/951/958/962, zaś w Rybnie warstwy nad rowkowymi obiektami 16/1967 i 18/2967, a w Żabieńcu obiekt 35.

Warstwa ciałopalenia z południowo-zachodniej części nekropoli opatowskiej⁴² zawierała bardzo liczne ułamki ceramiki oraz ponad dwieście fragmentów przedmiotów metalowych. Charakter tego materiału zabytkowego oraz wyniki analizy planigraficznej cmentarzyska pozwalają sądzić, że wspomniane założenie należy datować na IV fazę użytkowania tej nekropoli, odpowiadającą fazom C₃–D. Zwraca jednak uwagę występowanie w obrębie tej warstwy zabytków o starszej pozycji chronologicznej, takich jak okucia drewnianych skrzyneczek⁴³ czy okucia krawędzi tarczy i szydła⁴⁴, jak również liczne fragmenty ceramiki typowej pod względem stylistycznym dla początków młodszego okresu wpływów rzymskich. Wymienione kategorie zabytków są charakterystyczne głównie dla fazy C₁, co pozwala wnioskować o długotrwałym użytkowaniu tej części cmentarzyska jako miejsca ciałopalenia.

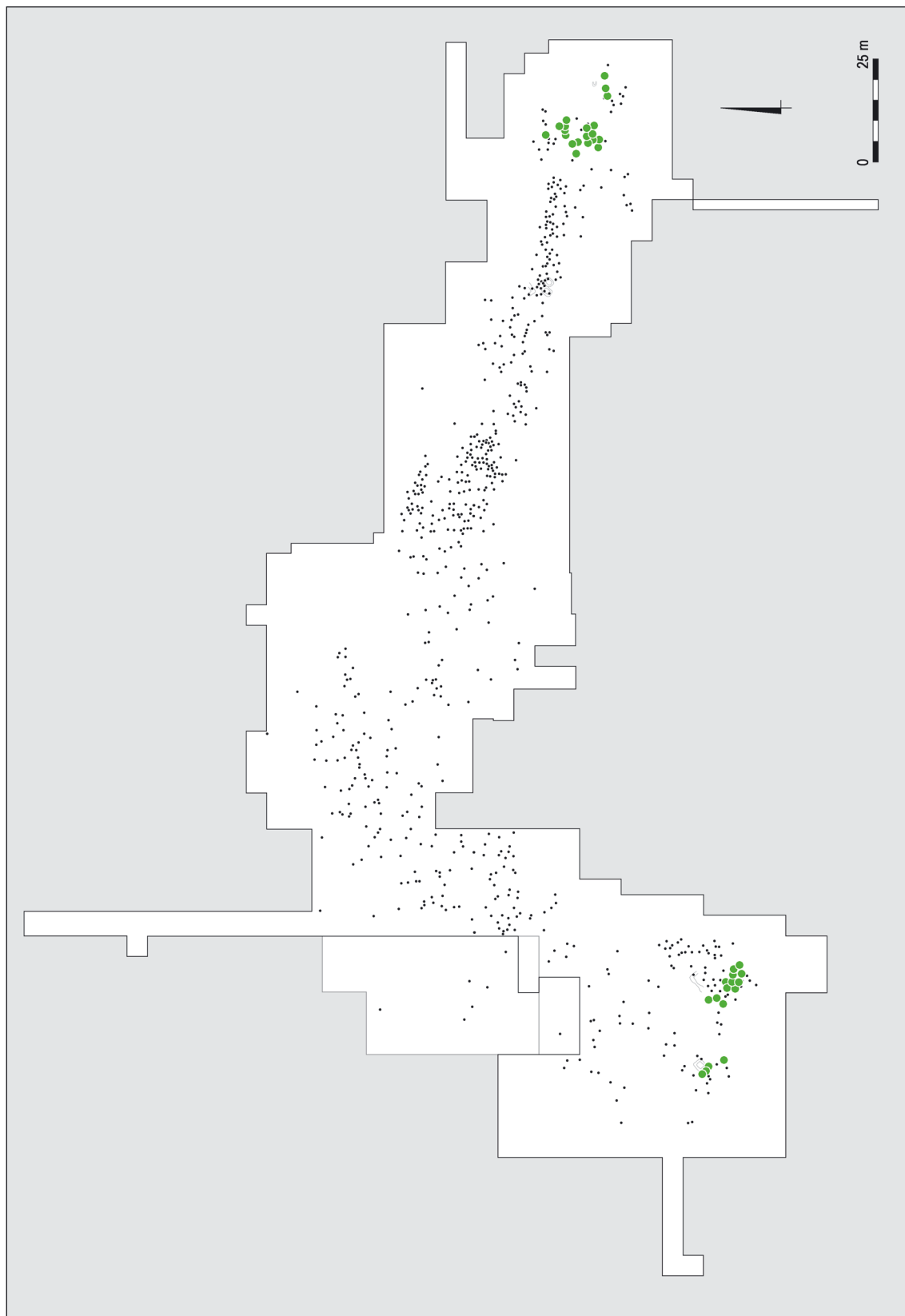
Niewielkie ilości materiału kostnego odkrytego w obrębie warstw i zagłębień wydzielono w trakcie badań oddzielnie i tak też później analizowano. W obiekcie 935/935a/936/947 stwierdzono obecność kości trzech osób dorosłych: w wieku *maturus* (935), *maturus-senilis* (936) oraz nieokreślonym wieku i płci (947). W dwóch niewielkich zagłębieniach, zaliczonych do warstwy 950/951/958/962, a opisanych w trakcie badań jako obiekty 950 i 951, zarejestrowano bardzo niewielkie ilości materiału kostnego, niepozwalające na analizę antropologiczną. Z kolei z warstwy, do której należą obiekty 439, 440 i 441, pochodzą kości prawdopodobnie kobiety w wieku *maturus*, natomiast z jam oznaczonych numerami 449, 450, 451, 452, 453 i 454 kości trzech osób dorosłych o nieokreślonej płci (w tym w wieku *adultus*) oraz kości dziecka.

We wschodniej części nekropoli opatowskiej warstwy ciałopalenia tworzą zespoły obiektów: 647/649/650/653/654/664/665/668/670 (Ryc. 15), 652, 666/667/671 i 677/678/680. Podobnie jak w wypadku opisanej wyżej południowo-zachodniej części cmentarzyska, należy sądzić, że wydzielone warstwy stanowiły części tego samego założenia eksplorowanego w różnych sezonach badawczych, zajmującego łącznie ok. 200 m². W skład opisywanego kompleksu wchodziła zapewne także ustryna, oznaczona jako obiekt 646, oraz rowkowy obiekt 672. Podczas badań poniżej niejednolitej, ciemnobrunatnej warstwy zawierającej przepalone kości ludzkie, ułamki ceramiki oraz drobne fragmenty przedmiotów metalowych, wydzielone zostały obiekty o jaśniejszym wypełnisku i zawierające znacznie mniej materiału zabytkowego. W części z nich znajdowały się jednak skupiska

⁴² Zespoły obiektów 439/440/441/449/450/451/452/453/454, 935/935a/936/947 i 950/951/958/962.

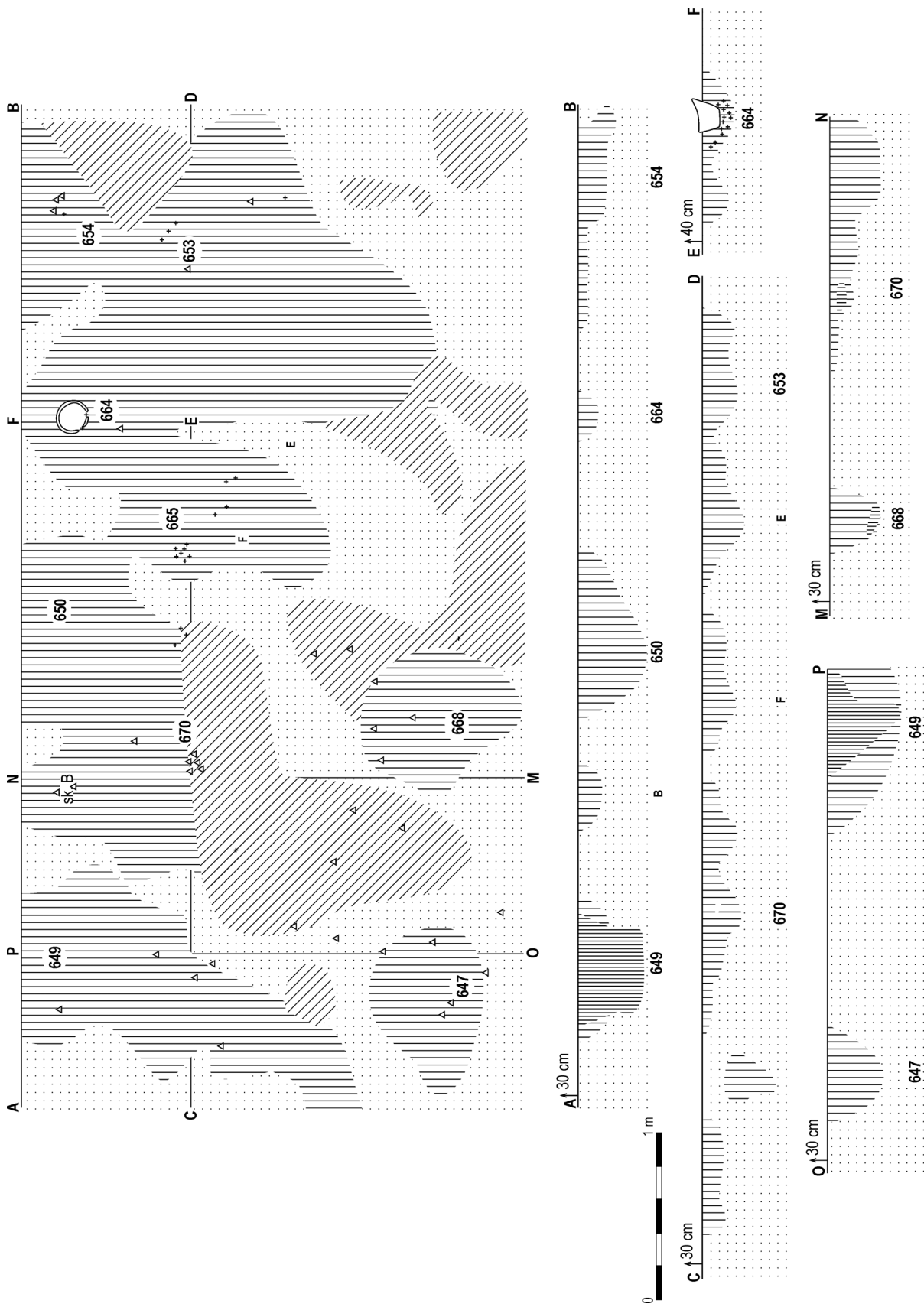
⁴³ W jamach oznaczonych jako obiekty 935 i 936.

⁴⁴ W warstwie nad obiektami 935/935a/936/947.

Ryc. 14. Opatów, pow. Kłobuck, stan. 1. Rozmieszczenie warstw ciałopalenia

Fig. 14. Opatów 1, Kłobuck County. Distribution of cremation layers

Ryc. 15. Opatów, pow. Kłobuck, stan. 1. Warstwa ciałopalenia 647/649/650/653/654/664/665/668/670
 Fig. 15. Opatów 1, Kłobuck County. Cremation layer 647/649/650/653/654/664/665/668/670

ceramiki lub, jak w wypadku jamy oznaczonej jako grób 664, dno nieprzpalonego naczynia, pod którym zalegała zbita masa kości. W górnych partiach sąsiedniego grobu (obiekt 329) znajdowały się dwa skupiska kości (wydzielone jako obiekty 329a i 329b). Oba te założenia można z dużą dozą prawdopodobieństwa interpretować jako groby popielnicowe, obecnie trudno jest jednak określić ich relację do omawianej warstwy ciałopalenia. Nie można wykluczyć ewentualności, że były to groby zlokalizowane w pobliżu miejsca kremacji, związanego z jednym z wcześniejszych etapów użytkowania tego kompleksu ciałopalenia. Materiał zabytkowy pochodzący ze wschodniej części nekropoli opatowskiej wydaje się być jednak dość jednorodny pod względem chronologicznym, brak tu bowiem elementów starszych, datowanych na początki młodszego okresu wpływów rzymskich, tak jak to obserwowano w części południowo-zachodniej. Pojedyncze zabytki metalowe z tej partii cmentarzyska, m.in. sprzączki grupy H, a także wyniki analizy planigraficznej wskazują, iż była ona użytkowana w fazie C₃-D.

Ze względu na niewielką ilość materiału kostnego zarejestrowanego w warstwie ciałopalenia we wschodniej części nekropoli opatowskiej oraz brak w niej większej liczby elementów diagnostycznych utrudniona jest także analiza antropologiczna. Analogicznie jak w wypadku południowo-zachodniej partii, podczas badań wydzielane były kości z poszczególnych zagłębień i skupisk. W skupisku kości 664 z warstwy ciałopalenia (647/649/650/653/654/664/665/668/670) analiza antropologiczna wykazała szczątki dziecka zmarłego w wieku *infans* II oraz kobiety w wieku *maturus-senilis*; w pozostałych jamach wchodzących w skład tej warstwy stwierdzono kości osoby dorosłej o nieokreślonej płci i dziecka w wieku *infans* I (obiekty 647, 649, 650, 665, 668 i 670). W kolejnej warstwie (obiekt 652) zidentyfikowano szczątki prawdopodobnie trzech osób: dorosłej w wieku *adultus-maturus*, dorosłej o nieokreślonym wieku i płci oraz dziecka w wieku *infans*. W warstwie 666/667/671 zalegały kości osoby dorosłej w wieku *adultus/maturus* oraz dziecka w wieku *infans* I. Podobnie, w założeniu 677/678/680 stwierdzono kości kobiety w wieku *maturus-senilis* i dziecka w wieku *infans* I/II.

Z przeprowadzonych analiz antropologicznych wynika, iż w warstwach ciałopalenia, zarówno w południowo-zachodniej, jak i wschodniej części cmentarzyska opatowskiego obecne były szczątki kostne, należące do co najmniej kilku osób dorosłych – kobiet i mężczyzn – w różnym wieku, a także dzieci. Obserwacje oparte na źródłach antropologicznych znajdują potwierdzenie w danych archeologicznych. W warstwach ciałopalenia znajdowano bowiem zarówno zabytki, lub ich fragmenty, typowe dla inwentarzy grobów kobiecych, m.in. przęśliki, igły do szycia, paciorki szklane, jak też męskich, np. elementy uzbrojenia.

Z warstw ciałopalenia nekropoli w Opatowie, zarówno z części południowo-zachodniej jak i wschodniej, pochodzi także stosunkowo nieliczny materiał archeozoologiczny. Poświadczane są kości ssaków nieokreślonego gatunku (440/441, 441, 449, 652b), szczątki bydła (*Bos taurus*; nad obiektami 439/440/441, 451), a nawet kości psa (*Canis familiaris*; 440/441); w obiekcie 441 znaleziono też szczątki kostne kury (*Gallus gallus*). Należy zatem stwierdzić, iż struktura gatunkowa materiału osteologicznego, pochodzącego z warstw ciałopalenia, nie odbiega od spotykanego w grobach.

Warstwy ciałopalenia, jednak o zdecydowanie mniejszej powierzchni, znane są także z cmentarzysk w Rybnie (warstwa nad rowkowymi obiektami 16/1967 i 18/1967) i Żabieńcu (obiekt 35). W wypadku pierwszego z wymienionych stanowisk warstwa barwy brunatno-szarej, o wymiarach ok. 600×400 cm, zawierała znaczną ilość przepalonych kości ludzkich, fragmentów ceramiki oraz zabytków metalowych, tworzących kilka skupisk, odkryta została w południowo-wschodniej części stanowiska. Należy także zwrócić uwagę, iż omawiana warstwa prawdopodobnie rozciągała się w kierunku południowym, jednak obszar ten nie był już badany⁴⁵. W warstwie ciałopalenia odkryto znaczną liczbę fragmentów ceramiki, pochodzących głównie z naczyń wykonanych przy użyciu koła garncarskiego, jak również zabytki metalowe, w tym zapinkę typu A.158, żelazne okucia drewnianych wiader oraz stopy szkła, pochodzące prawdopodobnie z paciorków. Zabytki te pozwalają na datowanie warstwy na późny okres wpływów rzymskich lub wczesną fazę okresu wędrówek ludów. Przepalone kości odkryte w warstwie ciałopalenia nie zostały poddane analizie antropologicznej.

Z podobną sytuacją mamy do czynienia na cmentarzysku w Żabieńcu. W tym wypadku w północno-zachodniej części stanowiska, pomiędzy i częściowo nad rowkowymi obiektami 24W i 30, wydzielona została warstwa ciałopalenia oznaczona jako obiekt 35. W warstwie barwy brunatnej, przesyconej węglem drzewnym, zajmującej powierzchnię ok. 800×400 cm, znajdowała się ogromna liczba fragmentów ceramiki, głównie wykonanej przy użyciu koła garncarskiego, przepalonych kości oraz bardzo liczne zabytki (zob. przyp. 23), wśród których stwierdzono m.in. liczne sprzączki do pasa typów H11, H12, H13, H25-28 i H30, zapinki reprezentujące wyłącznie typ A.158 oraz żelazne elementy drewnianych wiader, pozwalające na datowanie warstwy na późny okres wpływów rzymskich lub wczesną fazę okresu wędrówek ludów (C₃-D). W obrębie warstwy wydzielony został pochówek popielnicowy w pojemniku organicznym, oznaczony jako obiekt 35a, natomiast poniżej warstwy, wspomniane już dwa obiekty rowkowe (por. ryc. 8).

⁴⁵ Obiekt rowkowy 18/1967 także nie został wyeksplorowany w całości.

Z tejże warstwy ciałopalenia z nekropoli w Żabieńcu pochodzi także bardzo duża ilość przepalonych kości ludzkich, w trakcie badań wykopaliskowych wydzielanych jako osobne skupiska, co w znacznym stopniu utrudnia obecnie przeprowadzenie analizy antropologicznej. Stwierdzono jednak, iż kości pochodzą od co najmniej dwóch osób dorosłych oraz dziecka. Warto jednak zaznaczyć, że w rowkowych obiektach 24W i 24E stwierdzono kości nie mniej niż siedmiu osób dorosłych i dziecka w wieku *infans* I, zaś w rowkowym obiekcie 30 kości co najmniej dziewięciu osób dorosłych oraz trójki dzieci w wieku *infans* I i *infans* II.

Najbardziej problematyczne wydają się być warstwy ciałopalenia odkryte na cmentarzysku w Mokrej. Znaczne zniszczenie stanowiska oraz brak odpowiedniej dokumentacji rysunkowej i fotograficznej części wykopów na poszczególnych poziomach eksploracji nie pozwala na stwierdzenie, czy rzeczywiście w każdym z wypadków mamy do czynienia z taką warstwą. Z dokumentacji opisowej oraz z publikacji wynika, iż miała ona zalegać w południowej partii nekropoli, głównie w częściach wysuniętych najbardziej na wschód i zachód (M. Biborski 2000, s. 101; 2001, s. 126; 2002, s. 230, 232, 235; 2004, s. 126, 132; 2006, s. 129; 2010, s. 139). Porównanie z warstwami ciałopalenia z opisanych wyżej cmentarzysk w Opatowie, Rybnie i Żabieńcu każe jednak stwierdzić, że w wypadku nekropoli w Mokrej tylko warstwy odkryte w jej części wschodniej mogą być określone jako założenia typu warstwowego (obiekty 368/391/395/401/402, 376/394, 378 i 379/386/387/388/396/403). Zawierały one znaczną liczbę fragmentów ceramiki, przepalonych kości ludzkich oraz zabytków nieceramicznych, jak również węgla drzewnych. W wypadku obiektów 368/391/395/401/402, 376/394 i 378 możemy mieć do czynienia z jedną warstwą ciałopalenia, stanowiącą najbardziej na wschód wysunięty kraniec cmentarzyska. Warstwa ta, o miąższości ok. 20 cm, zajmowała powierzchnię ok. 10 m². W jej obrębie odkryto dużą liczbę fragmentów ceramiki i szczątków kostnych oraz zabytki metalowe, w tym zapinki A. VI i sprzączki do pasa grupy H. Najpóźniejsza z nich, należąca do typu 44 *Strzegocice*, datuje warstwę na fazę D₂. Jest to jednocześnie najpóźniej datowany zabytek odkryty na cmentarzyskach nadliswarciańskich, co pozwala na stwierdzenie, iż nekropola w Mokrej funkcjonowała najdłużej spośród wspomnianych stanowisk (Ryc. 16; por. M. Biborski 2010, 146–147). Analiza antropologiczna materiału kostnego pochodzącego z tej warstwy oraz zagłębień, znajdujących się poniżej, pozwoliła na wyodrębnienie szczątków kobiety w wieku *adultus* (obiekt 401), prawdopodobnie dorosłego mężczyzny (obiekt 395)⁴⁶ oraz osób dorosłych (obiekty 368, 376, 378, 394, 402).

⁴⁶ Obiekt 395 został zniszczony przez wkop rabunkowy, poniżej którego uchwyciono dno jamy. Zwraca jednak uwagę, iż z tego wkopu oraz

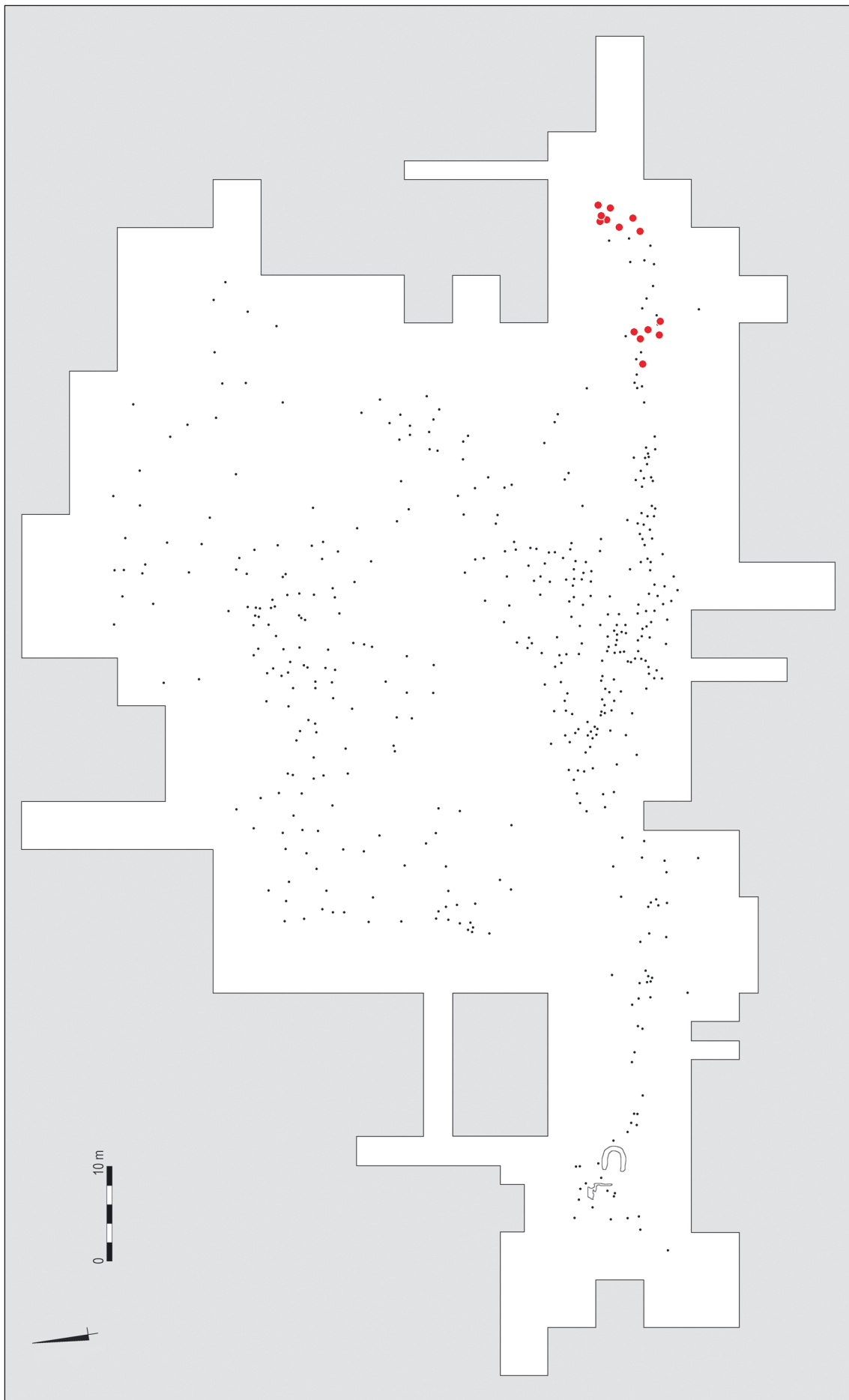
Ostatnie z założeń warstwowych z Mokrej, oznaczone jako obiekt 379/386/387/388/396/403, znajduje się w odległości ok. 10 m na zachód od warstwy omówionej wyżej. W tym wypadku na powierzchni ok. 15 m² stwierdzono warstwę o miąższości 15 cm przesyconą silnie przepalonymi kośćmi, fragmentami ceramiki oraz licznymi przedmiotami metalowymi. Wśród licznych zabytków stwierdzono m.in. żelazne okucia drewnianych wiader, sprzączki żelazne o owalnej, pogrubionej ramie grupy H, w tym typu H25, pozwalające na datowanie warstwy na późny okres wpływów rzymskich lub wczesną fazę okresu wędrówek ludów. Poniżej warstwy wyodrębniono kilka zagłębień, zawierających fragmenty ceramiki, kości oraz zabytki nieceramiczne, ale w zdecydowanie mniejszej liczbie niż w warstwie nadległej. Materiał kostny z wyodrębnionych skupisk wydzielany i oznaczony był osobno. W ich obrębie stwierdzono kości należące do kobiety w wieku *adultus–maturus* (obiekt 396), prawdopodobnie szczątki dorosłego mężczyzny (obiekt 387) oraz dziecka, zaś w pozostałych zagłębieniach kości osób dorosłych o nieokreślonej płci (obiekty 379, 386, 403).

W zagłębieniach poniżej warstwy znajdowały się ponadto kości ssaków i ptaków. W obiekcie 395 były to szczątki bydła (*Bos taurus*), świni (*Sus domesticus*) oraz ssaka nieokreślonego gatunku, a w obiekcie 378 kości pochodzące prawdopodobnie od kozy/owcy (*Capra/Ovis*), ssaka nieokreślonego gatunku oraz prawdopodobnie kury domowej (*Gallus gallus*).

Najstarsze warstwy ciałopalenia, poświadczane w środowisku kultury przeworskiej, datowane są na schyłek okresu wczesnorzymskiego i początku młodszego okresu wpływów rzymskich. Do grupy tej należy zaliczyć założenia z cmentarzysk w Brzeskach, pow. przysuski, i w Grzybowie, pow. staszowski (M. Cieślak-Kopyt 1994; K. Garbacz 2000, s. 136, 148), a prawdopodobnie także z nekropoli w Kietrze, pow. głuchozyski, stan. 7 (K. Godłowski 1969a, s. 122). Również w północnej części cmentarzyska w Młodzikowie, którą interpretować należy zapewne jako warstwę ciałopalenia, znajdują się zabytki datowane, między innymi, na schyłek okresu wczesnorzymskiego⁴⁷ (por. A. Dymaczewski 1958, s. 395). Na fazy C_{1b} i C₂, bądź ogólnie na późny okres wpływów rzymskich i wczesną fazę okresu wędrówek ludów datowane są warstwy ciałopalenia znane z cmentarzysk w Tarnowie, pow. opolski, Piaskach, pow. bełchatowski, i Wiktorowie, pow. zgierski (K. Godłowski, L. Szadkowska 1972, s. 161–162; J. Skowron 1997, s. 122–125; J. Moszczyński 2010, s. 153–154). Na późny okres wpływów rzymskich i wczesną fazę okresu wędrówek ludów datować należy

z pozostałości jamy 395 pochodzi znaczna ilość kości (1069 g), które w warstwach ciałopalenia występują zazwyczaj w mniejszych ilościach.

⁴⁷ Najpóźniejsze materiały z tej strefy nekropoli w Młodzikowie pochodzą jednak z późnego okresu rzymskiego lub wczesnej fazy okresu wędrówek ludów.

Ryc. 16. Mokra, pow. Kłobuck, stan. 8. Rozmieszczenie warstw ciałopalenia
Fig. 16. Mokra 8, Kłobuck County. Distribution of cremation layers

warstwy ciałopalenia znane z cmentarzysk określanych jako warstwowe lub typu dobrodzieńskiego w Świbiu, Dobrodzieniu, Olsztynie i Szczedrzyku (W. Galasińska-Hrebenda 1969; J. Szydlowski 1974).

Wszystkie wspomniane wyżej założenia, określane jako „warstwy ciałopalenia”, charakteryzują się, podobnie jak to ma miejsce na cmentarzyskach nadliswarciańskich, występowaniem znacznej ilości bardzo drobnych, przepalonych kości ludzkich, ceramiki i innych zabytków, jak również spalenizny w postaci popiołu i węgla drzewnych, zalegających często na dużej powierzchni, w postaci warstwy o miąższości od kilku do nawet 30 cm. Czasami w takich warstwach obserwowane były skupiska materiału archeologicznego, które niekiedy traktowano jako groby. Poniżej takich warstw bardzo często rejestrowano niewielkie jamy, zawierające już zdecydowanie mniejsze ilości szczątków kostnych i zabytków, niekiedy także wyróżniane jako osobne pochówki (K. Godłowski 1969a, s. 120–121). Zwraca uwagę, iż w niektórych wypadkach omawiane warstwy rzeczywiście zalegały nad grobami datowanymi na wczesny okres wpływów rzymskich. Taka sytuacja miała miejsce np. na cmentarzyskach w Grzybowie (K. Garbac 2000, s. 146–152) i w Brzeskach (M. Cieślak-Kopyt 1994, s. 162–164), przy czym na tym ostatnim warstwa ciałopalenia pokrywała niemal całą jego powierzchnię. W wypadku cmentarzysk nadliswarciańskich warstwy ciałopalenia zostały najlepiej rozpoznane na cmentarzysku w Opatowie – zajmują tu dwa przeciwległe krańce nekropolii. Z podobną sytuacją, tj. obecnością warstw ciałopalenia tylko w niektórych partiach stanowisk, mamy do czynienia także na innych cmentarzyskach położonych w dorzeczu Liswarty: w Mokrej, Rybnie i Żabieńcu, jak również na nekropolach zlokalizowanych na innych obszarach objętych zasięgiem kultury przeworskiej: w Młodzikowie, Wymysłowie, pow. gostyński, czy Tarnowie (S. Jasnosz 1952; A. Dymaczewski 1958; K. Godłowski, L. Szadkowska 1972). W wypadku nekropolii w Świbiu, Szczedrzyku, Dobrodzieniu czy Olsztynie, określanymi w literaturze mianem cmentarzysk warstwowych, warstwa taka zajmowała obszar całego stanowiska (W. Galasińska-Hrebenda 1969; J. Szydlowski 1974). Należy jednak zwrócić uwagę, iż również na wspomnianych ostatnio nekropolach warstwa ciałopalenia nie była jednolita, lecz miała postać nieregularnych, nakładających się na siebie „płatów” spalenizny o różnej miąższości. Jej grubość była największa w ich częściach centralnych, natomiast wyraźnie mniejsza na obrzeżach. Poniżej warstwy znajdowały się często zarówno dużych rozmiarów przegłębienia, jak i niewielkie jamy – najprawdopodobniej dołki posłupowe. Także na tych cmentarzyskach rejestrowane były skupiska szczątków pokremacyjnych, także o charakterze pojedynczych pochówków. Przykładowo, na cmentarzysku w Szczedrzyku odkryto dziewięć tego rodzaju koncentracji, wśród których trzy

należy uznać za pochówki popielnicowe w naczyniu ceramicznym; podobne obiekty zostały odkryte także na cmentarzyskach w Dobrodzieniu i Olsztynie (J. Szydlowski 1974; 1977a, s. 75). Na uwagę zasługują także obiekty dużych rozmiarów, odkryte poniżej warstwy ciałopalenia na wspomnianych cmentarzyskach. Wśród nich wyróżniają się owalne jamy mające wymiary ok. 150×100 cm, o ścianach przepalonych *in situ* na kolor ceglasty, zawierające dużą ilość węgla drzewnego (Dobrodzień, obiekty 67 i 72). Obiekty te z dużą dozą prawdopodobieństwa należy interpretować jako miejsca ciałopalenia – ustryny. Wart uwagi jest również wspomniany już wcześniej obiekt rowkowy z cmentarzyska w Dobrodzieniu (obiekt 75), mający kształt i wymiary analogiczne do obiektów rowkowych, znanych z cmentarzysk nadliswarciańskich. Podkreślić trzeba, iż nad tym obiektem znajdowała się warstwa ciałopalenia, podobnie jak to miało miejsce na cmentarzyskach w Rybnie i Żabieńcu. Dwa spośród obiektów rowkowych (obiekty 672 i 957) odkrytych na cmentarzysku w Opatowie znajdowały się w bezpośrednim sąsiedztwie warstw ciałopalenia. Na bardzo interesujące wnioski pozwala także analiza planów cmentarzyska w Dobrodzieniu. Wynika z nich, iż obiekty odznaczające się dużymi rozmiarami znajdują się we wschodniej i południowo-zachodniej części cmentarzyska, na jego skraju, podczas gdy obiekty mniejsze usytuowane są pomiędzy nimi, w części centralnej. Zwraca też uwagę rozrzut materiałów zabytkowych, zalegających głównie w obrębie wydzielonych skupisk, które należy interpretować jako pojedyncze pochówki, oraz w warstwie nad nimi (J. Szydlowski 1974, plany 2–7). W niewielkich jamach, mających charakter dołków posłupowych, ilość zabytków i przepalonych kości ludzkich była zdecydowanie mniejsza (J. Szydlowski 1977a, s. 75). Podobną sytuację obserwuje się także na innych cmentarzyskach, na których stwierdzono obecność warstwy ciałopalenia (por. K. Godłowski 1969a, s. 121).

Z ostatnio omawianymi cmentarzyskami wiąże się także problem tzw. grupy dobrodzieńskiej, wielokrotnie analizowany w literaturze przedmiotu (F. Pfützenreiter 1937; 1940; K. Jażdżewski 1960, s. 28; 1966; K. Godłowski 1969a, s. 172–177; J. Szydlowski 1977a; 1977b; A. Błażejowski 1998, s. 128). Pierwsi badacze zajmujący się tą problematyką wskazywali na odrębne cechy stanowisk zaliczanych do wspomnianej grupy, związane z kulturami kręgu gockiego, i wywodzili jej twórców z obszarów nadczarnomorskich, wydzielając odrębną kulturę dobrodzieńską. Kultura ta, datowana na V, a nawet na początki VI wieku, miała jednocześnie nie mieć związków genetycznych z wcześniejszym podłożem kulturowym, określonym przez tych badaczy jako wandalskie (E. Petersen 1939, s. 210, 238; F. Pfützenreiter 1940, s. 55, 82–83; 1941a, s. 132; 1941b, s. 53–55). Innego zdania był K. Jażdżewski, który wskazywał na mieszany charakter grupy

dobrodzieńskiej, z wyraźnymi elementami miejscowymi, ale także gocko-gepidzkimi, alańskimi i huńskimi (K. Jazdzewski 1959, s. 59–60; 1960, s. 28; 1966, s. 152–153). Natomiast zarówno J. Szydłowski, jak i K. Godłowski w swoich licznych pracach uznawali grupę dobrodzieńską za lokalną kontynuację kultury przeworskiej, dopuszczając jednocześnie wpływy z obszaru Kotliny Karpackiej (J. Szydłowski 1964a, s. 42–45; 1969, s. 324–325; 1977a, s. 79–80; K. Godłowski 1966, s. 76–77, 80–88; 1969a, s. 204–205). Jeszcze do niedawna obiekty warstwowe i warstwy ciałopalenia uznawane były w literaturze za przejawy obrzędowości pogrzebowej ludności kultury przeworskiej charakterystyczne jedynie dla późnych i schyłkowych faz rozwoju tej jednostki. Ostatnie odkrycia obiektów o podobnym charakterze, datowanych jednakże na wczesny okres wpływów rzymskich (Brzeski, pow. przysuski – M. Cieślak-Kopyt 1994; Grzybów, pow. staszowski – K. Garbacz 2000), skłaniają do podjęcia na nowo refleksji nad ich genezą i funkcją. Założenia określone jako warstwy ciałopalenia poświadczane są także na innych obszarach kulturowych środkowoeuropejskiego *Barbaricum*. Występują one m.in. w grupie masłomeckiej, kulturze czerniachowskiej i na terenach objętych osadnictwem dackiego kręgu kulturowego. Podejmowane dotąd liczne próby ich interpretacji, a zwłaszcza wyjaśnienia ich genezy wciąż jednak nie są w pełni zadowalające (por. A. Kokowski 1999, s. 124–125; 2005, s. 477–478).

Charakter opisanych wyżej obiektów warstwowych i warstw ciałopalenia powoduje liczne problemy badawcze zarówno na etapie prac terenowych, jak i trudności interpretacyjne podczas analizy dokumentacji polowej. W starszej literaturze często spotyka się opisy zniszczonych stref cmentarzysk, obecnie uznawanych za warstwy ciałopalenia (por. K. Godłowski 1969a). Jednocześnie w nowszych publikacjach obserwuje się tendencję do interpretowania wszystkich zniszczonych obiektów lub części cmentarzysk jako obiektów warstwowych lub warstw ciałopalenia. Mam tutaj na myśli m.in. pracę L. Tyszler, w której autorka w rozdziale poświęconym grobom warstwowym wymienia zarówno cmentarzyska, na których już wcześniej stwierdzono obecność obiektów warstwowych lub warstw ciałopalenia, ale też stanowiska, dla których takie identyfikacje nie znajdują wystarczających podstaw, co m.in. dotyczy nekropoli w Spicymierzu, pow. poddębicki, Białej, pow. zgierski, czy Kunach, pow. turecki (por. A. Kietlińska, T. Dąbrowska 1963; T. Makiewicz 1970; J. Skowron 2008; L. Tyszler 2012, s. 231–240, ryc. 52). Podobne wątpliwości budzi umieszczenie przez J. Schustera określonych jako *prawdopodobnie warstwowe* obiektów z cmentarzysk w Grudziecach, pow. opolski i Krapkowicach, pow. krapkowicki, w opublikowanym przez tego autora zestawieniu obiektów warstwowych (J. Schuster 2005, zest. 4, ryc. 34). Publikacje źródłowe (K. Godłowski 1964; M. Mączyńska 1971) wspomniane

nych stanowisk nie wskazują bowiem na istnienie w ich obrębie obiektów warstwowych lub warstw ciałopalenia.

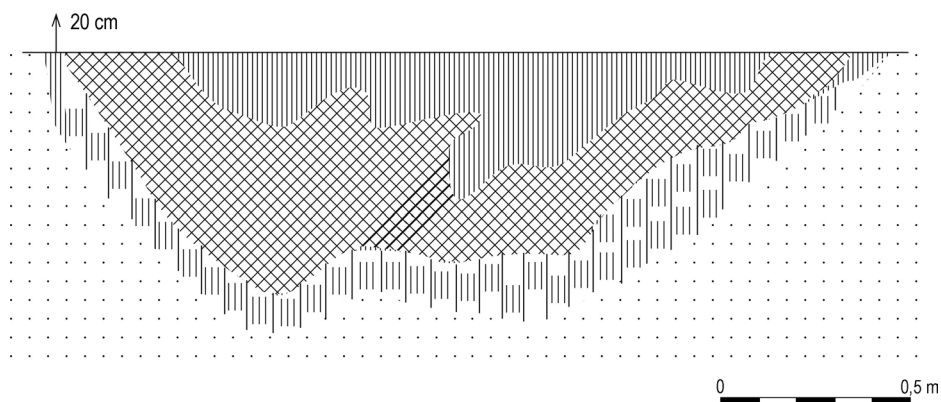
Ustryny

Innego rodzaju obiektami związanymi z kremacją zmarłych są tzw. ustryny⁴⁸. Zazwyczaj uznaje się za nie dużych rozmiarów zagłębienia, charakteryzujące się czworokątnym zarysem, znaczną głębokością oraz intensywnie czarnym lub ciemnobrunatnym wypełniskiem, często zawierającym dużą ilość węgla drzewnego; ściany boczne i dna tych obiektów z reguły noszą ślady przepalenia. W obrębie ustryn bardzo często spotykane były dodatkowe elementy konstrukcyjne w postaci warstw kamieni czy pozostałości drewnianych słupów, co mogło pozwalać na ich wielokrotne użycie (H. Zoll-Adamikowa 1979, s. 50; R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2002, s. 339). Jako pierwszy o ustrynach na cmentarzyskach kultury przeworskiej wspomina K. Hadaczek (1909, s. 3–4) w opracowaniu dotyczącym nekropoli w Gaci, pow. przeworski. Obiekty tego typu jednak bardzo rzadko spotykane są na cmentarzyskach pradziejowych i poświęcono im, jak dotąd, niewiele miejsca w literaturze przedmiotu (J. Szydłowski 1964a, s. 86–88; H. Zoll-Adamikowa 1979, s. 50; J. Woźny 2000, s. 47–58; R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2002; A. Błażejewski 2007, s. 34; B. Józefów 2008, s. 213; 2009a, s. 226–228; 2009b, s. 543–544; J. Zagórska-Telega 2009, s. 266). Bliżej wspomniane obiekty omówiła ostatnio w swych pracach B. Józefów, która – podobnie jak większość autorów – pojęciem „ustryny” określa stałe miejsce ciałopalenia zwłok, nigdy niepełniące funkcji miejsca pochówku, tj. grobu (B. Józefów 2008, s. 213; 2009a, s. 226–228). Autorka ta wyróżnia jednak kilka odmian ustryn – w zależności od intensywności ich użytkowania: *powszechne*, przeznaczone dla ogółu, i *niepowszechne*, przeznaczone np. dla poszczególnych rodów; ze względu na formę i proces powstawania ustryn: *place kremacyjne* powstałe w wyniku jednorazowego ciałopalenia w jednym miejscu, i *przestrzenie kremacyjne* ukształtowane poprzez wielokrotne kremacje w jednym miejscu, a także *trwale* z dodatkowymi elementami konstrukcyjnymi, np. w postaci bruków kamiennych lub podstaw wylepionych gliną, i *nie-trwale*, niemające tego typu elementów (B. Józefów 2008, s. 213–215; 2009b, s. 544).

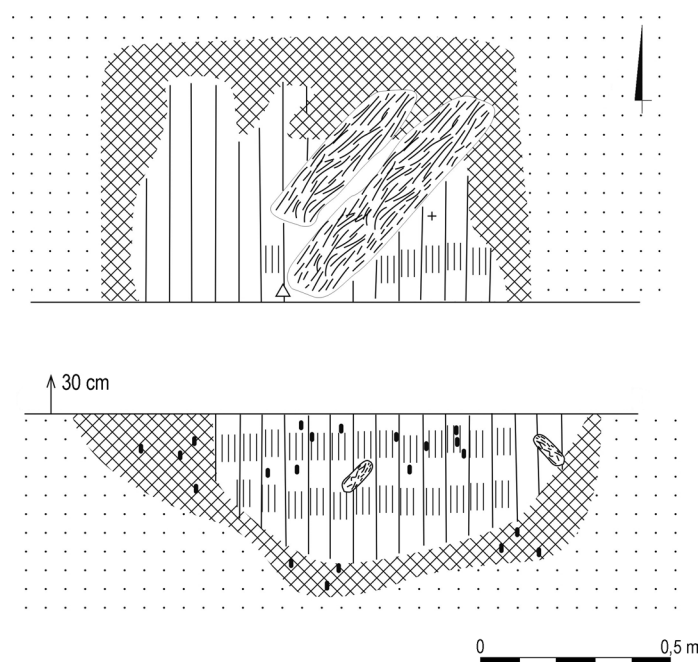
Na cmentarzyskach w dorzeczu Liswarty (Opatów, Mokra, Żabieniec) odkryto 18 obiektów, które należy interpretować jako ustryny⁴⁹. Charakteryzowały się one

⁴⁸ Nazwa pochodzi z łaciny, od *uro* – pałę, a *ustrinum* to w starożytnym Rzymie zwykle odosobniony i ogrodzony plac miejski (Mała encyklopedia... 1990, s. 600, 775; L. Winniczuk 1983, s. 471).

⁴⁹ Mokra, obiekty 148, 163, 327, 330, 373, 383, 451 i 455; Opatów, obiekty 234, 367, 493, 646 i 742 i ustryny A/CXXVI/CXXVII, B/CCXCIII, C/CCXCVII i D/DCLXIII; Żabieniec, obiekt 15C.

Ryc. 17. Opatów, pow. Kłobuck, stan. 1. Obiekt 367
Fig. 17. Opatów 1, Kłobuck County. Feature 367

Ryc. 18. Opatów, pow. Kłobuck, stan. 1. Obiekt 234
Fig. 18. Opatów 1, Kłobuck County. Feature 234

stosunkowo dużymi rozmiarami, od ok. 110×70 cm⁵⁰ do ok. 330×140 cm⁵¹ i w przybliżeniu czworokątnym kształtem. Były one dość znacznie zagłębione, sięgając maksymalnie ok. 255 cm poniżej obecnego poziomu gruntu⁵². Cechę wspólną omawianych obiektów stanowi obecność w ich obrębie, tj. wzdłuż ścian bocznych i pod dnem, warstewek przepalonych *in situ*, świadczących o intensywnym i długotrwałym działaniu ognia (Ryc. 17). Wzdłuż ścian bocznych i den obiektów wystąpiły także warstewki czarnej ziemi przesyconej węglem drzewnym. Ich miąższość wynosiła z reguły 10–15 cm, dochodząc nawet do

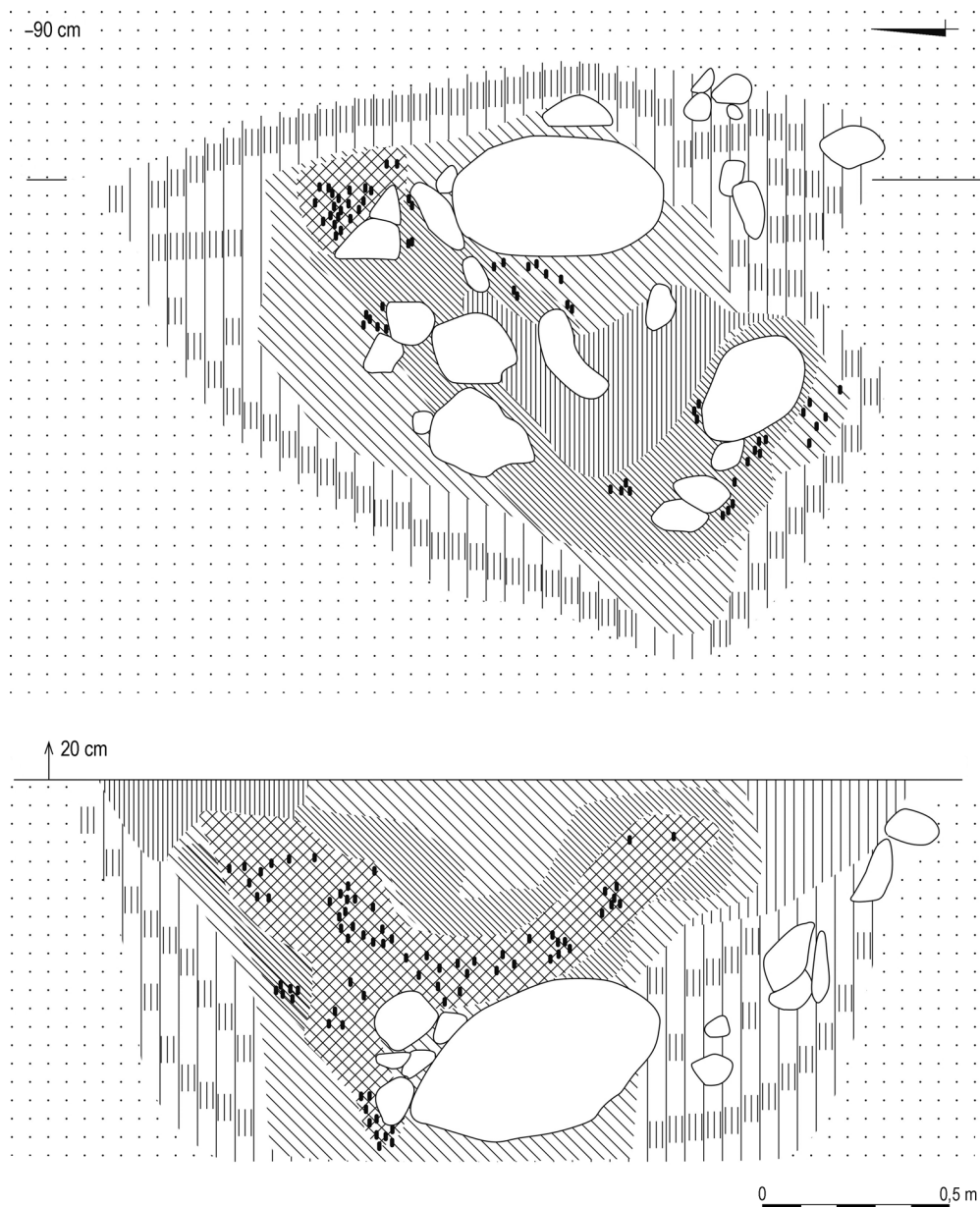
40 cm⁵³. W ustrynach odkrywano zazwyczaj dużą ilość węgla drzewnego, w postaci wspomnianych warstw, a niekiedy także większych fragmentów, a nawet zwęglonych belek (Opatów, obiekt 234; Żabieniec, obiekt 15C). Wspomniane, zwęglone belki miały zalegać w wymienionych założeniach ukośnie względem ich osi (Ryc. 18), przy czym w obiekcie 15C z Żabieńca wokół przepalonego drewna zaobserwowano także warstwę przepalonego piasku barwy ceglastej. Warstwa węgla drzewnego odkryta w przydennej części obiektu 455 na cmentarzystku w Mokrej zawierała także grudki polepy, natomiast w obiekcie 646 z Opatowa zgodnie z dokumentacją po-

⁵⁰ Opatów, obiekt 234.

⁵¹ Opatów, obiekt D/DCLXIII.

⁵² Opatów, obiekt 742.

⁵³ Opatów, obiekty 234 i 367.

Ryc. 19A. Opatów, pow. Kłobuck, stan. 1. Obiekt 742
 Fig. 19A. Opatów 1, Kłobuck County. Feature 742

lową miały zostać odkryte bliżej nieokreślone *grudki silnie zwęglonej substancji organicznej*⁵⁴.

W niektórych spośród omawianych obecnie obiektów wystąpiły ponadto pozostałości struktur kamiennych lub relikty konstrukcji drewnianych. Na uwagę zasługuje zwłaszcza obiekt 742 z cmentarzyska w Opatowie, którego ściany wyłożone były kamieniami. W dolnych partiach wypełniska, na głębokości 100–120 cm poniżej współczesnego poziomu gruntu, znajdowało się kilka warstw bruku, ułożonego z dużych kamieni⁵⁵, o wymiarach do 70×40 cm (Ryc. 19A). Na głębokości 210 cm, już w war-

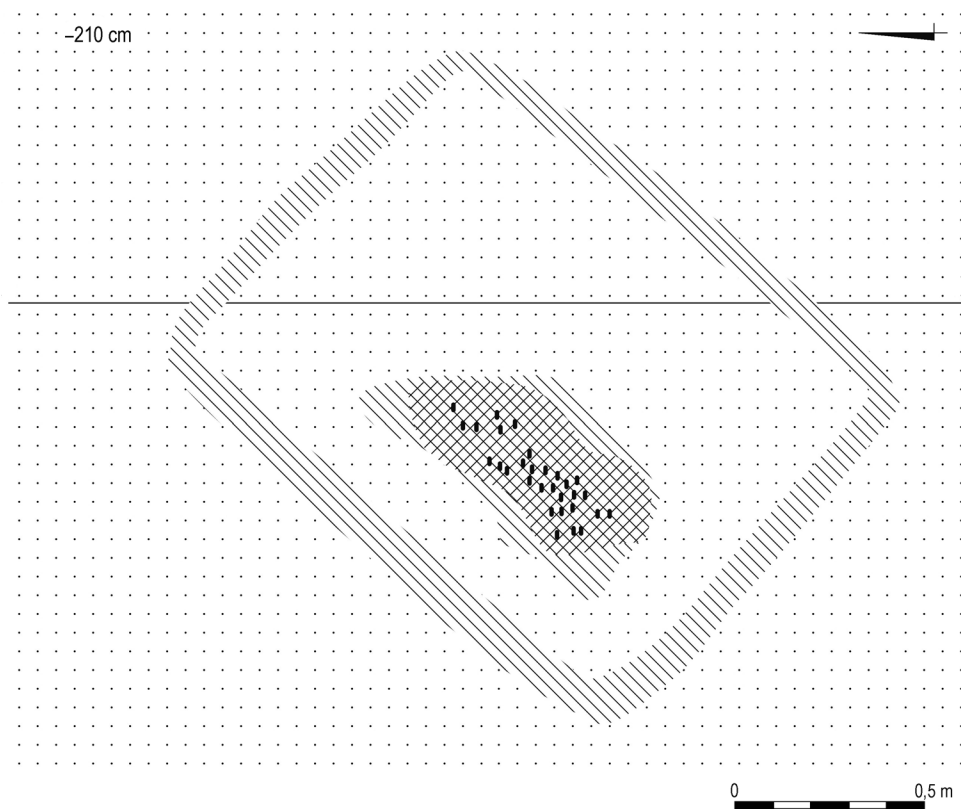
stwie calca, zaobserwowano regularny, czworokątny zarys w postaci intensywnie zabarwionej smugi o szerokości 5–6 cm, mający wymiary 160×130 cm, przypuszczalnie stanowiący pozostałość konstrukcji drewnianej (szalunku) wykonanej z dranic, dodatkowo wzmacniającej palenisko (Ryc. 19B). Obecność dużych kamieni zarejestrowano także w ustrynach na cmentarzysku w Mokrej⁵⁶.

Jako relikty konstrukcji drewnianych towarzyszących ustrynom należy też interpretować ślady dołków posłupowych, zazwyczaj o niewielkiej średnicy, dochodzącej do ok. 30 cm. Odkrywane były nie tylko w różnych częściach ustryn, ale także w ich bezpośrednim sąsiedztwie,

⁵⁴ Substancja ta nie została poddana analizom specjalistycznym.

⁵⁵ W dokumentacji polowej użyto słowa *glazy*.

⁵⁶ Obiekty 330 i 383.

Ryc. 19B. Opatów, pow. Kłobuck, stan. I. Obiekt 742
 Fig. 19B. Opatów 1, Kłobuck County. Feature 742

poza zarysem obiektu⁵⁷ (Ryc. 20), wzdłuż ścian bocznych⁵⁸, a także w narożnikach obiektów⁵⁹. Wielkość niektórych dołków odkrytych w obiekcie 383 z Mokrej wskazuje, że słupy konstrukcyjne musiały mieć znaczne rozmiary (20–30 cm), natomiast inne, odsłonięte wzdłuż zachodniej ściany tej ustryny, to pozostałości rzędu niewielkich palików, wbitych pionowo w dno jamy. Pierwotnie wszystkie te słupy miały zapewne na celu podtrzymywanie konstrukcji stosu.

W wypadku trzech obiektów z Mokrej w obrębie ich wypełnisk można było wyróżnić kilka warstw. W obiektach 451 i 455, o trójkątnym zarysie profilu, warstwa popiołu z węglem drzewnym schodziła ukośnie do ich dna, natomiast centralna część wypełniska miała charakter zasypiskowy. Strukturę warstwową miało także wypełnisko workowatego w przekroju obiektu 330 (Ryc. 21).

W świetle powyższych uwag oraz zarejestrowanego stanu zachowania za obiekty kremacyjne wielokrotnego użytku można uznać tylko założenia 646 i 742 z cmentarzyska w Opatowie oraz 330 i 383 z Mokrej. W sąsiedztwie obiektów 646 z Opatowa i 383 z Mokrej odkryto dołki posłupowe, stanowiące pozostałość konstrukcji

drewnianej wzmacniającej stos (por. H. Zoll-Adamikowa 1979, s. 50; B. Józefów 2008, s. 214). W wypadku obiektów 742 z Opatowa oraz 330 i 383 z Mokrej świadczą o tym kamienie tworzące bruki i licowania ścian bocznych, a także relikty szalunku z dranic, na które natrafiono w przydennej partii obiektu 742 (por. H. Zoll-Adamikowa 1979, s. 50). Wydaje się, że za ustryny należy również uznać cztery obiekty z nekropoli w Mokrej (148, 163, 327 i 373), mimo braku w nich dodatkowych elementów konstrukcyjnych w postaci kamieni czy słupów. Być może były one używane krótko lub nawet tylko jednorazowo. Na to, że mamy do czynienia z obiektami kremacyjnymi wskazują także znaczne wymiary jam, ich kształt, jak również duże ilości węgla drzewnego odkryte w ich wypełniskach, które zawierały ponadto tylko niewielką ceramikę, pojedyncze zabytki i niewielkie ilości przepalonych kości ludzkich (por. ryc. 22).

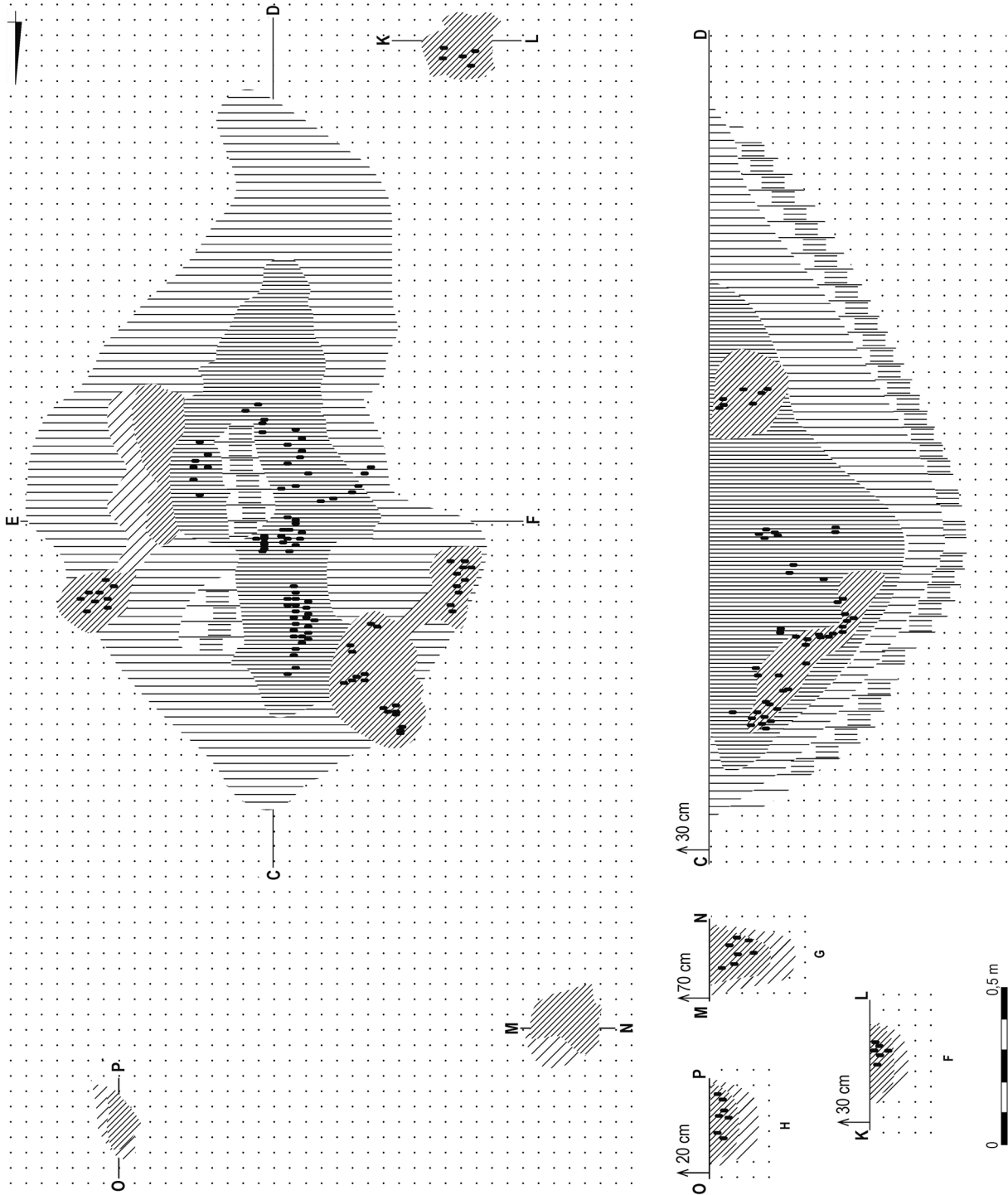
Na nekropolach z dorzecza Liswarty ustryny występują od fazy C₁ młodszego okresu wpływów rzymskich po stadium D. W świetle wyników analizy planigraficznej cmentarzysk z Opatowa i Mokrej można stwierdzić, że są one poświadczane we wszystkich fazach ich użytkowania⁶⁰, przy czym nie obserwuje się zwiększenia

⁵⁷ Opatów, obiekt 646 i paleniska C/CCXCVII.

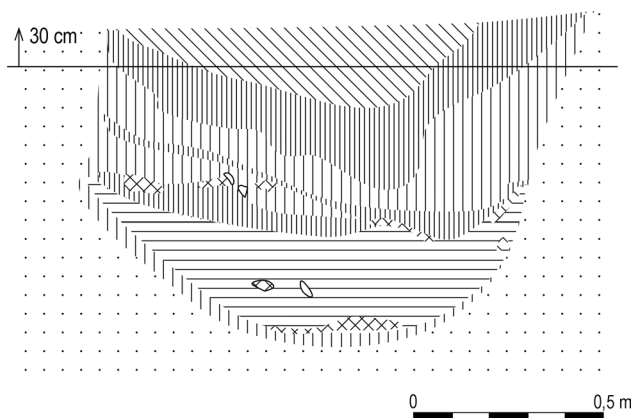
⁵⁸ Mokra, obiekt 451.

⁵⁹ Mokra, obiekt 383.

⁶⁰ Na cmentarzysku w Opatowie na fazę I użytkowania cmentarzyska datowane są obiekty 742, B/CCXCIII i C/CCXCVII, na fazę I–II obiektów

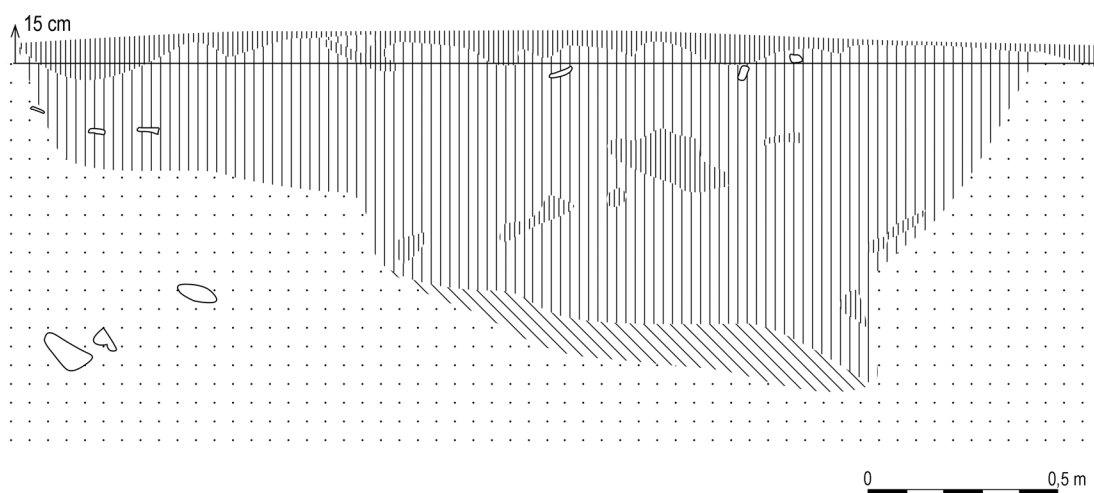

Ryc. 20. Opatów, pow. Kłobuck, stan. I. Obiekt 646
 Fig. 20. Opatów I, Kłobuck County. Feature 646

Ryc. 21. Mokra, pow. Kłobuck, stan. 8. Obiekt 330

Fig. 21. Mokra 8, Kłobuck County. Feature 330

Ryc. 22. Mokra, pow. Kłobuck, stan. 8. Obiekt 163

Fig. 22. Mokra 8, Kłobuck County. Feature 163

częstotliwości występowania obiektów tego typu w żadnej spośród wskazanych faz (Ryc. 23, 24). Jedyną ustrynę z nekropolii w Żabieńcu (obiekt 15C) należy datować na późny okres wpływów rzymskich lub wczesną fazę okresu wędrówek ludów.

W wypełniskach prawie wszystkich omawianych ustrzyn znajdowały się, jak wspomniano, stosunkowo niewielkie ilości przepalonych kości ludzkich, od 3 do 42 g, co wskazuje na dokładne wybieranie pozostałości ciało-palenia. W większości wypadków rezultaty analizy antropologicznej wskazują na obecność szczątków jednej osoby⁶¹. Z inną sytuacją mamy do czynienia w Mokrej,

gdzie obiekty 451 i 455 zawierały większą ilość kości (odpowiednio 942 g i 2333 g), co związane jest chyba nie tylko z obecnością szczątków kostnych dwóch osób: mężczyzny w wieku *maturus* i dorosłego o nieokreślonej płci (obiekt 451) oraz dorosłego o nieokreślonej płci i dziecka w wieku *infans* II (obiekt 455).

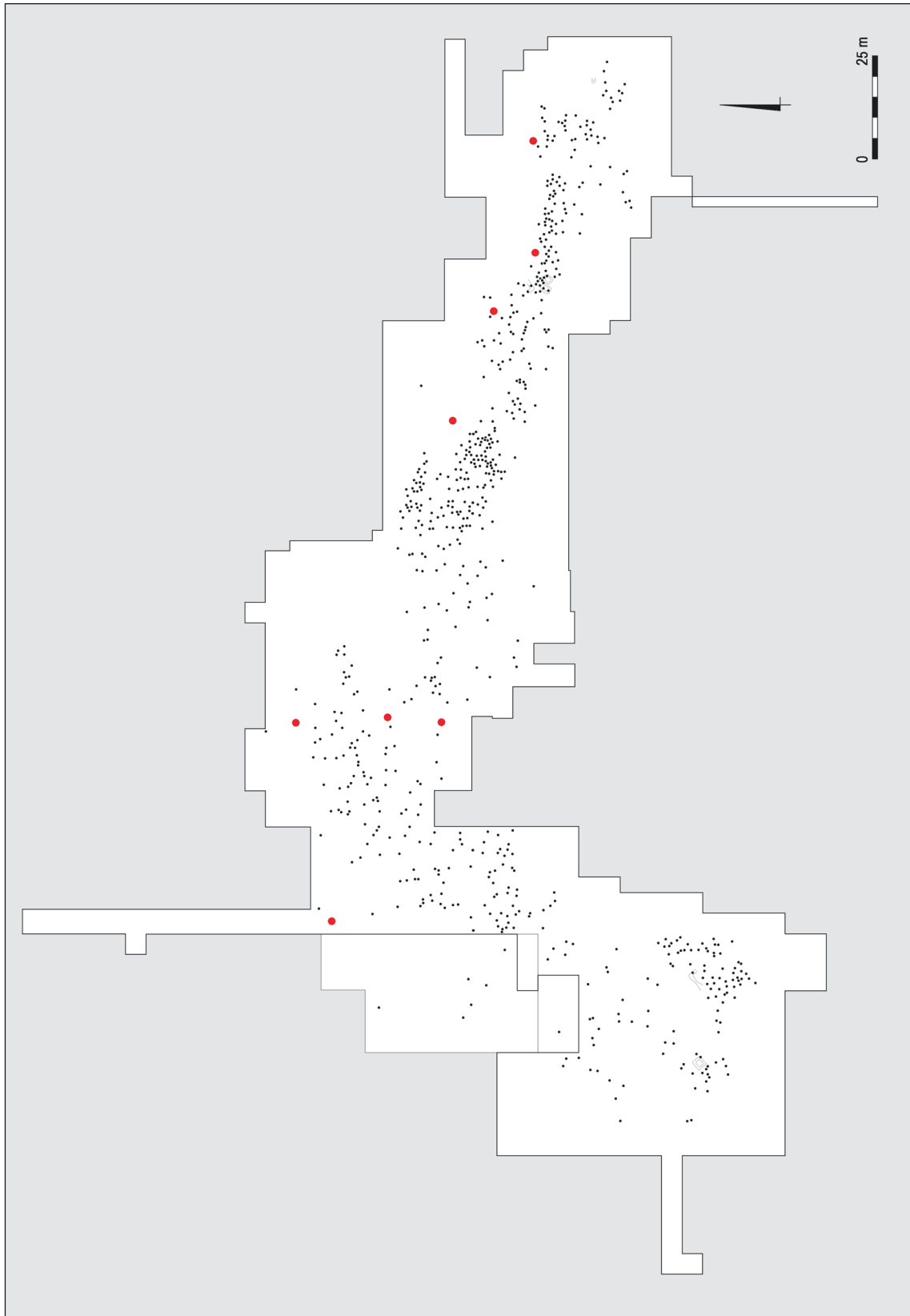
Na innych cmentarzyskach ludności kultury przeworskiej jako ustrzyn interpretowane są założenia w postaci dużych, zagłębionych w ziemię jam, wypełnionych węglem drzewnym i noszące ślady przepalenia⁶². Trzy tego typu obiekty miały zostać odkryte na cmentarzysku

ty 234 i A/CXXVI/CXXVII, na fazę II–III obiekt D/DCLXIII, na fazę III–IV obiekt 367, natomiast na fazę IV obiekt 646; na cmentarzysku w Mokrej na fazę I–II funkcjonowania tej nekropolii datowany jest obiekt 330, na fazę III–IV można datować obiekty 148 i 163, na późny okres wpływów rzymskich i wczesną fazę okresu wędrówek ludów obiekty 451 i 455, ogólnie na młodszy okres wpływów rzymskich lub wczesną fazę okresu wędrówek ludów obiekt 327.

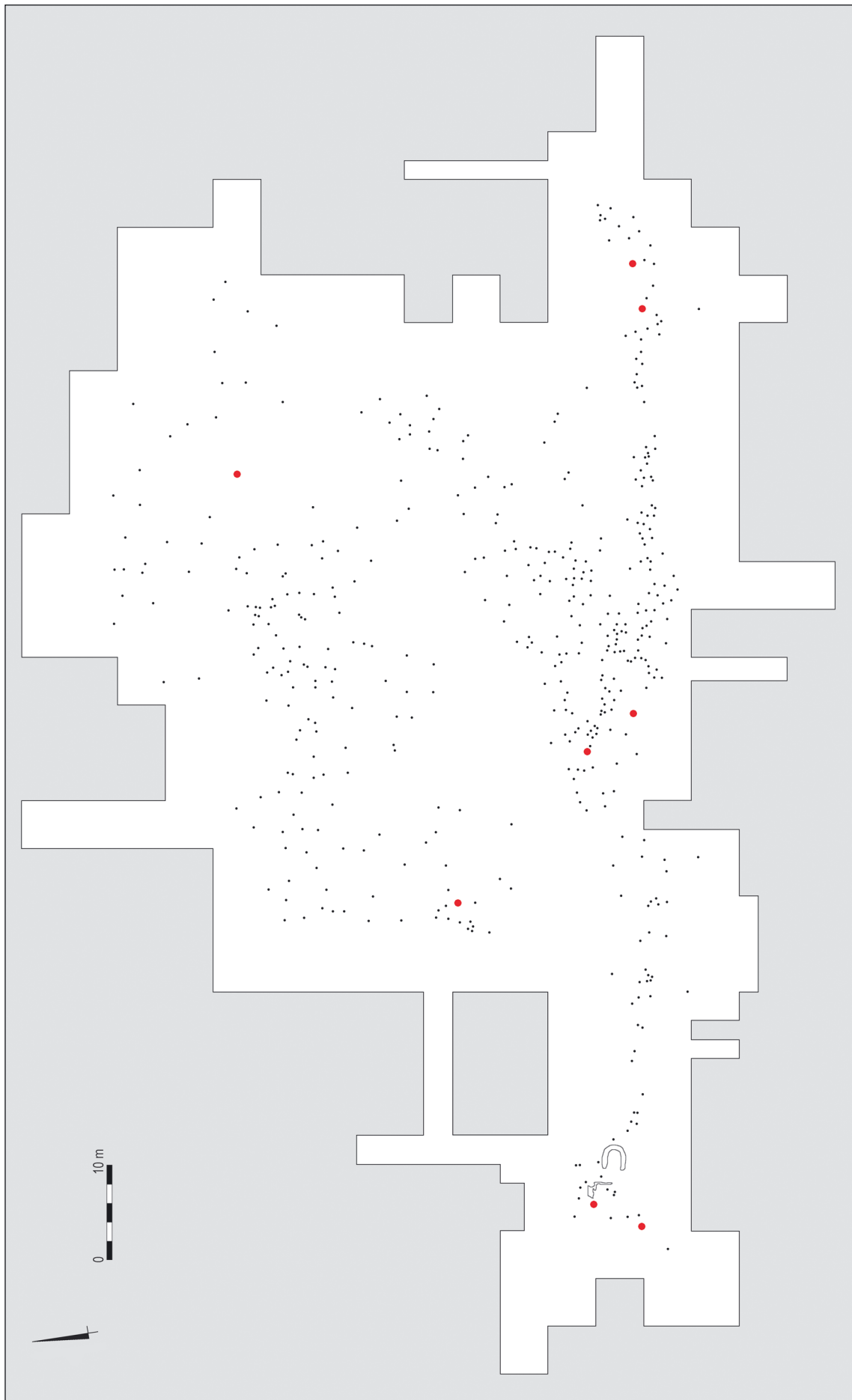
⁶¹ W obiekcie 646 z cmentarzyska w Opatowie były to kości osoby

dorosłej, prawdopodobnie mężczyzny. W czterech kolejnych obiektach stwierdzono kości osób dorosłych o nieokreślonym wieku i płci (Opatów, obiekty 234, 742, C/CCXCVII i D/DCLXIII), a w trzech następnym osób o nieokreślonym wieku i płci (paleniska A/CXXVI/CXXVII i B/CCXCIII).

⁶² Na cmentarzyskach bałtyjskich jako miejsca ciało-palenia zwłok interpretowane są *plamy* spalenizny o średnicy ok. 3–5 m i miąższości do ok. 1 m. Występują one z reguły na peryferiach nekropolii poza zasięgiem występowania grobów (J. Jaskanis 1974, s. 155).

Ryc. 23. Opatów, pow. Kłobuck, stan. 1. Rozmieszczenie ustrzyn
Fig. 23. Opatów 1, Kłobuck County. Distribution of *ustrina*

Ryc. 24. Mokra, pow. Klobuck, stan. 8. Rozmieszczenie ustrzyn
Fig. 24. Mokra 8, Klobuck County. Distribution of *ustrina*

w Gaci. Stanowiły je *podłużne doły w kształcie skrzyń wybrane w glinie, o ścianach czerwonych wskutek wypalenia*, o wymiarach 140×100 – 150×80 cm; jeden z obiektów miał dno wyłożone warstwą przepalonych kamieni (K. Hadaczek 1909, s. 3–4). Za ustrynę należy uznać także kolisty obiekt z nekropoli w Starachowicach, pow. *loco*, o średnicy 220 cm, zawierający zaledwie kilka przepalonych kości ludzkich, węgle drzewne i pojedyncze zabytki; w profilu tego obiektu zaobserwowano wyraźne warstwy, zawierające także przepalony piasek (R. Jamka 1959, s. 46–47, 52–53, ryc. 26, 27). Podobnymi wymiarami charakteryzowała się ustryna odkryta na cmentarzysku w Kunach. Także ten obiekt zawierał dużą ilość węgla drzewnego i popiołu, natomiast jego dno stanowił silnie spieczony piasek, ponadto w wypełnisku znaleziono przepalone kamienie (J. Skowron 2008, s. 96, 147–150). Z kolei w obrębie owalnego obiektu kremacyjnego (o wymiarach 180×60 cm i miąższości 40 cm) z cmentarzyska w Woli Szydłowieckiej, pow. skierniewicki, stwierdzono warstwę węgla drzewnego i polepy, nad którą znajdowała się kolejna, zbita warstwa polepy (H. Różańska 1968, s. 124–125, ryc. 20; J. Skowron 2006, s. 92). Jako obiekty kremacyjne interpretowane są także płytkie jamy, dość dużych rozmiarów, sięgających 200×100–150 cm, odkryte na cmentarzysku w Młodzikowie. Wypełnisko tych jam stanowiła przepalona ziemia i piasek przemieszany z licznymi fragmentami węgielków drzewnych, a wyjątkowo także nieliczne, drobne fragmenty przepalonych kości i fragmenty naczyń glinianych (A. Dymaczewski 1958, s. 429). Ze względu na charakter wypełnisk za założenia tego typu – ustryny – uznaje się także obiekty odkryte w trakcie przedwojennych badań na Śląsku, a mianowicie w wspomnianych już Radosławiu i Olbrachcicach oraz w Nowej Wsi Wrocławskiej (dawn. *Neudorf, Kr. Breslau*; F. Pfützenreiter 1929, s. 260, 264–265; 1933, s. 164; Ch. Pescheck 1939, s. 50; S. Pazda 1972, s. 116)⁶³.

Inną kategorią ustryn mogą być niektóre bruki kamienne spotykane na cmentarzyskach ludności kultury przeworskiej (J. Szydłowski 1964a; H. Zoll-Adamikowa 1979; J. Woźny 2000). Warunkiem koniecznym dla takiej identyfikacji obiektu jest jednak stwierdzenie w jego obrębie obecności przepalonego *in situ* podłoża oraz dużych fragmentów węgla drzewnego. Ponadto obiekty te muszą charakteryzować się odpowiednio dużymi rozmiarami, umożliwiającymi spalenie zwłok, oraz obecnością przepalonych ludzkich szczątków. Takie kryteria spełnia bruk kamienny odkryty na cmentarzysku w Wymysłowie, o wymiarach ok. 400×300 cm. Tworzące ten bruk kamienie nosiły ślady spękań, powstałych pod wpływem

działania wysokiej temperatury, zaś między kamieniami znajdował się piasek zabarwiony na czarno, zawierający drobiny węgla drzewnego i fragmenty ceramiki. Za interpretacją tego obiektu jako ustryny przemawia także jego usytuowanie w centralnej części nekropoli (S. Jasnosz 1952, s. 248). Podobne założenia znane są ze Starej Wsi, pow. węgrowski, Osiecka, pow. otwocki, Ciebłowic Dużych, pow. tomaszowski (W. Radig 1942, s. 192, ryc. 5; A. Kempisty 1965, s. 96; I. Dąbrowska 1958, s. 280; M. Dzięgielewska, M. Kulczyńska 2008, s. 42, tabl. LXXXVIII), czy Korytnicy, pow. jędrzejowski⁶⁴. Podobny charakter miał też obiekt odkryty w trakcie badań ratowniczych na stanowisku X w Świętoszynie, pow. milicki. Był to owal o wymiarach 280×240 cm i o głębokości 120 cm, w którego obrębie natrafiono na bruk kamienny; kamieniami wyłożone zostały także ściany obiektu (M. Masojć, J. Bronowicki 2000; A. Błażejowski 2001, s. 227)⁶⁵.

W literaturze przedmiotu zwracano uwagę na niewielką liczbę ustryn odkrywanych na stanowiskach kultury przeworskiej (por. R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2002; J. Skowron 2008, s. 147–150)⁶⁶. Zwykle taki stan rzeczy tłumaczy się przede wszystkim domniemanym zwyczajem sytuowania obiektów kremacyjnych w szczególnych, odosobnionych miejscach, poza osadami i cmentarzyskami (A. Kempisty 1965, s. 97; por. też M. Polfer 2000, s. 32), lub wznoszeniem stosów bezpośrednio na powierzchni ziemi. W tym ostatnim wypadku podkreśla się, iż w bardzo krótkim czasie po wygaszeniu stosu, jeżeli nie był on zabezpieczony, np. przysypany ziemią, nie pozostaje po nim żaden uchwytyny ślad. Potwierdzają to również badania eksperymentalne (S. Jasnosz 1952, s. 249; J. Szydłowski 1964a, s. 85; 1965, s. 441). Zdaniem autorów opracowania cmentarzyska w Ciecierzynie odnotowane na tym stanowisku wolne przestrzenie pomiędzy grobami, o wymiarach 600×500 i 800×600 cm, mogą stanowić potwierdzenie tezy o wznoszeniu stosów na powierzchni gruntu (G. Martyniak, R. Pastwiński, S. Pazda 1997, s. 89, ryc. 4, 5).

Nieliczne ustryny odkryte na cmentarzyskach ludności kultury przeworskiej, nie dają podstaw do wysuwania zbyt daleko idących wniosków odnośnie do reguł ich

⁶⁴ Niepublikowane materiały z badań Pana dr. A. Przychodniego, za udostępnienie których bardzo serdecznie dziękuję.

⁶⁵ Prawdopodobne miejsce kremacji, w postaci bruku kamiennego o wymiarach 659×275 cm, zostało odkryte na cmentarzysku w Dahlhausen, Kr. Pritzwalk (dziś. Heiligengrabe-D., Lkr. Ostprignitz-Ruppin), na terytorium nadłabskiego kręgu kulturowego (P. Quente 1911, s. 158).

⁶⁶ Również na obszarze kultury wielbarskiej liczba odkrytych ustryn jest niewielka (por. J. Okulicz, A. Bursche 1987, s. 223–229; K. Hahuła, R. Wołągiewicz 2001, s. 32–33, 60–61, tabl. LXXI, LXXIII, LXXIV, LXXXVI; A. Cieśliński, A. Kasprzak 2006, s. 108).

⁶³ Ze względu na znikomą ilość materiałów zabytkowych w wypełniskach ustryn bardzo utrudnione lub niemożliwe jest datowanie tego typu obiektów.

sytuowania w obrębie nekropoli⁶⁷. Obserwuje się jednak dwie wyraźne tendencje: z jednej strony lokalizowanie ustrzyn w centralnej części, a więc w miejscu eksponowanym, z drugiej zaś zakładanie ich na peryferiach, poza zwartymi skupiskami grobów⁶⁸. Z pierwszą sytuacją mamy do czynienia w wypadku cmentarzysk w Wymysłowie i w Cieślówicach Dużych (S. Jasnosz 1952, plan cmentarzyska; M. Dzięgielewska, M. Kulczyńska 2008)⁶⁹. Odmienne usytuowanie obiektów kremacyjnych, poza zwartym skupiskiem grobów, obserwuje się np. na cmentarzysku w Kunach (J. Skowron 2008, s. 149, ryc. 2)⁷⁰. Na nekropoli opatowskiej jedno z miejsc ciałopalenia zlokalizowane było w jej centralnej części (obiekt 742), natomiast pozostałe obiekty rozmieszczone były na obrzeżach cmentarzyska, poza zasięgiem zwartych skupisk grobów⁷¹. Były one oddalone nieco od pochówków i najczęściej występowały na północ od nich. Wyniki analizy planigraficznej nekropoli opatowskiej pozwalają wysunąć wniosek, iż poszczególnym skupieniom grobów, które można odnosić do kolejnych faz użytkowania cmentarzyska (I–IV), odpowiadała jedna ustryna. Wniosek ten znajduje potwierdzenie również w wynikach analizy zabytków pochodzących z ustrzyn. Na cmentarzysku w Mokrej obiekty kremacyjne nie tworzyły wyraźnie czytelnego układu. Przede wszystkim, w przeciwieństwie do nekropoli opatowskiej, brak ustrzyn w centralnej, najstarszej części cmentarzyska (wyjątkiem jest obiekt 330, znajdujący się w obrębie niewielkiego skupiska grobów w zachodniej części cmentarzyska, datowanego na fazę C_{1a}), natomiast

⁶⁷ Usytuowania miejsc ciałopalenia w obrębie cmentarzysk analizowane było dotąd głównie w odniesieniu do epoki brązu i wczesnej epoki żelaza (por. J. Woźny 2000, s. 49–58).

⁶⁸ Podobne obserwacje poczyniono także na cmentarzyskach z epoki brązu, gdzie ustrzyny zakładane były w miejscu eksponowanym, położonym w centralnej części obiektu, np. na cmentarzysku kultury łużyckiej w Przyborowie, pow. nowosolski (T. Malinowski 1962, s. 57; U. Narożna-Szamałek 1993, s. 37–42), lub też na jego skraju, jak to miało miejsce na nekropoli kultury pomorskiej w Wytomyślu, pow. nowotomyski (A. Lipińska 1966, s. 196, ryc. 2).

W odniesieniu do okresu rzymskiego można wskazać przykłady na cmentarzysku kultury bogaczewskiej w Paprotkach-Kolonii, pow. giżycki, gdzie relikty stosów ciałopalnych znajdowały się na południowym krańcu jego zachodniej części (M. Karczewska, M. Karczewski 2009, s. 379). W wypadku nekropoli kultury wielbarskiej na stan. 3 w Ułowie, pow. tomaszowski, odkryte tam ustrzyny usytuowane były na południowej i północnej granicy nekropoli; autorka opracowania sugeruje, iż położenie stosów było *z góry zaplanowane i ściśle przemyślane* (B. Niezabitowska-Wisniewska 2008, s. 77).

⁶⁹ Rozważania dotyczą jedynie tych cmentarzysk, w wypadku których znany jest ich pełen układ przestrzenny.

⁷⁰ Jako miejsca kremacyjne można też interpretować kilka innych obiektów z cmentarzyska w Kunach, usytuowanych poza zwartym skupiskiem grobów, na obrzeżach nekropoli (J. Skowron 2008, s. 148).

⁷¹ Możliwe jednak, że obiekt 742, związany z najstarszą fazą użytkowania cmentarzyska, pierwotnie znajdował się także poza zwartym skupiskiem grobów.

w południowej partii nekropoli, datowanej na fazy C₂–D, stwierdzono sześć tego typu założeń, usytuowanych odpowiednio w jej centralnej, wschodniej i zachodniej części.

Za pozostałości ustrzyn uznano też czworokątne paleniska, założone mniej więcej w połowie drogi między osadą a nekropolą w Wólce Domaniowskiej, pow. radomski, ta interpretacja wydaje się jednak niepoprawna. W tym wypadku należy przede wszystkim zwrócić uwagę na bardzo dużą liczbę tych palenisk oraz fakt, iż tylko w czterech z nich znaleziono przepalone kości ludzkie (M. Gorzkowska 2004). Wydaje się raczej, że wspomniane obiekty należy uznać za typowe, wielofunkcyjne paleniska o charakterze gospodarczym, lokowane zwykle na obrzeżach osad ludności kultury przeworskiej (por. np. R. Borowska 1960; 1961; A. Michałowski 2003). Za kremacyjną funkcją wspomnianych założeń opowiada się natomiast D. Żychliński, uznając, iż ustrzyny winny się znajdować w przestrzeni nienależącej ani do świata żywych, ani do świata umarłych, bowiem *istniały między sacrum a profanum*, a więc zarówno poza osadami, jak i poza cmentarzyskami, w miejscu specjalnie do tego przeznaczonym, położonym najczęściej w pobliżu zbiornika wodnego. Jednocześnie, zdaniem tegoż autora, wszystkie obiekty, interpretowane uprzednio jako ustrzyny, m.in. pochodzące z cmentarzysk w Kunach, czy Młodzikowie, lub obiekty warstwowe, m.in. z nekropoli w Ciążeniu (por. niżej), należy uznać za obiekty typu *bustum*. Zapomina on jednak, iż w obiektach tych stwierdzono obecność niewielkiej tylko ilości przepalonych kości ludzkich, podczas gdy sam przytacza definicję założenia typu *bustum* jako obiektu, w którym *winny znajdować się kompletnie spalone szkielety ludzkie* (D. Żychliński 2012, s. 372)⁷².

Podsumowując uwagi dotyczące wszystkich omawianych obiektów odkrytych na nekropolach nadlissawarciańskich, należy stwierdzić, że założenia te związane były z praktykami towarzyszącymi ciałopalnemu obrządkowi pogrzebowemu. Zarówno obiekty warstwowe i warstwy ciałopalenia, jak i obiekty rowkowe oraz ustrzyny stanowią pozostałości miejsc kremacji. Zróznicowanie tych obiektów, obserwowane podczas badań wykopaliskowych, sprowadza się w istocie jedynie do rozmiarów, głębokości i kształtu. Dużych rozmiarów jamy obiektów warstwowych oraz ustrzyn, pierwotnie znajdowały się poniżej stosu. Miały one zapewnić właściwą cyrkulację powietrza w trakcie procesu kremacji (J. Szydłowski 1964a, s. 87; 1965, s. 442; J. Piontek 1976, s. 255). Taką samą funkcję pełniły zapewne czworokątne obiekty rowkowe okalające stos. W wypadku większości analizowa-

⁷² Za obiekt typu *bustum* D. Żychliński (2012, s. 373) uznaje również założenie odkryte na stanowisku B w Koninie, pow. *loco*. Bardzo lakoniczny opis tego obiektu zamieszczony w publikacji, na którą powołuje się wspomniany autor (H. Kóćka-Krenz 1974, s. 244), nie upoważnia jednak, moim zdaniem, do rozstrzygnięcia tej kwestii.

nych pozostałości miejsc kremacji w ich bezpośrednim sąsiedztwie, lub poniżej nich, rejestrowano ślady dołków posłupowych. W wypełniskach omawianych obiektów spotykane były niekiedy bruki kamienne. Stanowiły one, wraz z wcześniej wspomnianymi dołkami posłupowymi, pozostałości dodatkowych konstrukcji wzmacniających stos (por. J. Szydłowski 1964a, s. 88). Konstrukcje tego typu zdają się przemawiać za wielokrotnym użytkowaniem tego samego obiektu. W wypadku jednorazowych stosów ciałopalnych możliwe było oczywiście ich ustawienie bezpośrednio na powierzchni gruntu. Pozostałości takich obiektów kremacyjnych były bardzo słabo czytelne w terenie lub mogą być wręcz nieuchwytny. Dopiero wielokrotne przeprowadzenie procesu kremacji w jednym miejscu, powodujące nagromadzenie znacznej ilości przepalonych szczątków ludzkich, węgla drzewnych, popiołu oraz fragmentów przedmiotów stanowiących wyposażenie zmarłych pozwala na uchwycenie miejsca, w którym usytuowany był stos. Można wtedy mówić o warstwie ciałopalenia. Odkrywane były wówczas zazwyczaj dołki posłupowe, sięgające poniżej warstwy ciałopalenia, które również należy interpretować jako pozostałości elementów konstrukcyjnych stosu.

Zwraca uwagę, iż scharakteryzowane wyżej obiekty kremacyjne występują na cmentarzyskach nadliswarciańskich przez cały okres ich funkcjonowania. Najlepiej czytelne jest ich rozplanowanie na nekropoli w Opatowie. Ustryny rozmieszczone są tam równomiernie we wszystkich częściach cmentarzyska, zazwyczaj na północ od wyraźnie rysujących się skupisk grobów (por. ryc. 24). Wydaje się także, że każda z ustryn mogła odpowiadać jednemu spośród tych skupisk pochówków. Od początku funkcjonowania nekropoli w Opatowie stosowano jednorazowe założenia kremacyjne, których śladem są obiekty warstwowe. Największe ich zgrupowanie znajduje się na północ od skupiska grobów datowanego na fazę C_{1a}. Stwierdzone w tej strefie obiekty warstwowe datować można na wszystkie stadia użytkowania cmentarzyska (por. ryc. 13). Pojedyncze założenia tego typu odkryto także na przeciwnych krańcach stanowiska, wschodnim oraz południowo-zachodnim, gdzie stwierdzono także obecność zwartych warstw ciałopalenia. Podobnie, w dwóch różnych częściach cmentarzyska ulokowane były obiekty rowkowe, przy czym we wschodniej części nekropoli, datowanej na fazy C_{1b}–C₂, zarejestrowano skupisko obiektów tego typu.

Podobnie przedstawia się rozmieszczenie obiektów kremacyjnych na cmentarzysku w Mokrej. Najwcześniej na stanowisku tym pojawiły się ustryny, które występowały, analogicznie jak to ma miejsce na cmentarzysku w Opatowie, we wszystkich kolejnych fazach użytkowania tego stanowiska, odpowiadając zapewne poszczególnym skupiskom grobów (por. ryc. 23). W dwóch przeciwnych krańcach stanowiska, datowanych na sam schyłek

okresu wpływów rzymskich lub wczesną fazę okresu wędrówek ludów, znajdowały się także, poza ustrynami, inne obiekty kremacyjne: obiekt rowkowy w części zachodniej oraz warstwy ciałopalenia w części wschodniej.

Zwraca też uwagę, iż na cmentarzyskach w dorzeczu Liswarty założenia związane z ciałopaleniem często występowały razem, tworząc kompleksy obiektów kremacyjnych. Sytuacje takie zaobserwowano zarówno na wspomnianych wyżej nekropolach w Opatowie i Mokrej w ich wschodnich i zachodnich partiach, jak i na mniejszych obiektach w Rybnie i Żabieńcu; na tych ostatnich stwierdzono występowanie warstw ciałopalenia w sąsiedztwie obiektów rowkowych lub nad nimi.

Należy zaznaczyć, iż także na innych stanowiskach sepulkralnych kultury przeworskiej obiekty takie występowały ze sobą, tworząc kompleksy kremacyjne. Znane są one m.in. z nekropoli w Młodzikowie, w której północnej części odkryto zarówno warstwy ciałopalenia, jak i ustryny (por. A. Dymaczewski 1958, s. 395, 429, zob. plan cmentarzyska). Z podobną sytuacją mamy do czynienia na cmentarzysku w Dobrodzieniu, gdzie poniżej warstwy ciałopalenia natrafiono na obiekt rowkowy oraz ustryny. Można przypuszczać, że strefę ciałopalenia tworzyły także założenia odkryte na nekropoli w Konarzewie. Znalezione tam obiekt, określony przez autorów badań jako rowkowy, nad którym znajdował się bruk kamienny o wymiarach 12,2×5,4 m (T. Makiewicz *et alii* 2008, s. 301). Bruk kamienny o wymiarach 20×15 m znajdował się także nad grobami popielnicowymi i jamowymi na cmentarzysku w Zakrzowie, pow. krapkowicki. Między jego kamieniami rozproszone były liczne przepalone kości, ceramika i przedmioty metalowe, datowane na fazę C₂ oraz na fazy C₃–D (J. Szydłowski 1964b, s. 202–205, 219–220; K. Godłowski 1969a, s. 123–124). Podobny obiekt odkryto na cmentarzysku w Kurzej, woj. kaliskie. W kilku miejscach, w środkowej partii cmentarzyska, bezpośrednio pod humusem zaobserwowano skupiska kamieni, między którymi znajdowały się rozproszone kości, fragmenty ceramiki i przedmioty metalowe. Większość zabytków, określonych w publikacji tego stanowiska jako znaleziska luźne, pochodzi właśnie z tej warstwy (M. Olędzki, G. Teske 1987, s. 87). Warto w tym miejscu przytoczyć teoretyczne, w znacznej mierze, prace B. Józefów, w których autorka wydziela trzy typy miejsc kremacyjnych: *busta* – miejsca ciałopalenia z pochówkiem *in situ*, ustryny – stałe miejsce kremacji, oraz jednorazowe miejsca kremacji, które nigdy nie są grobami. Bardzo interesujące są szczególnie rozważania, dotyczące ustryn i procesu ich powstawania. Według wspomnianej autorki, w wypadku obiektów zakładanych na powierzchni gruntu, pozostałości poszczególnych kremacji nakładały się na siebie, tworząc nieregularne w rzucie *sektory*, *place* bądź *przestrzenie kremacyjne*, czyli małe lub duże ustryny. Tak rozumiane ustryny napowierzchniowe

odpowiadają *de facto* spotykanym na cmentarzyskach kultury przeworskiej warstwom ciałopalenia, natomiast obiekty warstwowe nie są niczym innym, jak tylko wyróżnionymi przez B. Józefów jednorazowymi miejscami kremacji (por. B. Józefów 2008; 2009a, 2009b).

Potwierdzeniem interpretacji omawianych tu obiektów jako kompleksów kremacyjnych są nie tylko ślady palenia ognia i pozostałości elementów wzmacniających konstrukcje stosów (J. Szydlowski 1964a, s. 43; 1977a, s. 76; K. Godłowski 1969a, s. 123; 1981, s. 117), ale także nieprzerwane występowanie, także w fazach C₂-D, na cmentarzyskach kultury przeworskiej grobów właściwych, niekiedy zlokalizowanych w bezpośrednim sąsiedztwie takich miejsc. Jak już sugerowano w literaturze, obrządek pogrzebowy w kulturze przeworskiej ewoluował w kierunku pochówku o charakterze symbolicznym, odzwierciedlającego zasadę *pars pro toto*. Na tej samej zasadzie do grobu trafiała także tylko niewielka część wyposażenia. Wskazywano również na sam akt ciałopalenia jako kulminacyjny punkt ceremonii pogrzebowej, mający szczególne znaczenie w obrzędach funeralnych. W świetle tej koncepcji, w trakcie spalania zmarłego jego dusza odrywała się od ciała, ulatując w zaświaty, a sam pochówek nie miał już większego znaczenia (A. Niewęgłowski 1981, s. 24–125). Wielokrotnie też zastanawiano się, gdzie trafiały pozostałe szczątki zmarłego oraz wyposażenie grobowe (ostatnio na ten temat T. Makiewicz 2008; 2009; R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2015 – tam starsza literatura). Niektórzy badacze byli skłonni uznać, iż niewielka ilość kości w grobie jest wynikiem ich bardzo silnego przepalenia na stosie (A. Niewęgłowski 1981, s. 123–124; A. Błażejewski 1998, s. 174). Wskazywano także, iż należy się liczyć z możliwością przechowywania przez członków rodziny części szczątków zmarłego w domu, gubienie ich, czy wsypywanie do wody (A. Niewęgłowski 1981, s. 126; M. Gorzkowska 2004, s. 130). W świetle najnowszych odkryć warto rozważyć zwłaszcza tę ostatnią ewentualność. Uwaga ta dotyczy znalezisk szczątków ludzkich na stanowiskach osadowych w Konarzewie, pow. poznański (T. Makiewicz *et alii* 2008), oraz Modlnicze, pow. krakowski (M. Byrska-Fudali, M. M. Przybyła 2010). W wypadku stanowiska z Konarzewa przepalone kości ludzkie znajdowały się w studni, zlokalizowanej w obrębie osady kultury przeworskiej. Na wspomnianej osadzie odkryto łącznie pozostałości trzech studni, jednak tylko obiekt 1535 zawierał pokremacyjne ludzkie szczątki. Oprócz nich, w warstwie na głębokości 210–255 cm, stwierdzono także bardzo liczne, nieprzepalone fragmenty ceramiki, ok. 300 paciorków szklanych i ich fragmentów oraz znaczną liczbę ułamków grzebieni. Warstwa ta nie była jednolita, ale składała się z licznych skupisk materiału zabytkowego. W trakcie eksploracji obiektu zaobserwowano, że zalegające w warstwie skupiska szczątków tworzyły rodzaj pakietów, co nasuwa

przypuszczenie, że były one deponowane w pojemnikach z surowców organicznych, dodatkowo obciążanych fragmentami ceramiki (T. Makiewicz *et alii* 2008, s. 304, 327–328). W odniesieniu do wszystkich trzech studni z Konarzewa dysponujemy datami dendrochronologicznymi, uzyskanymi z licznych dranic dębowych. Wszystkie one oscylują około połowy IV wieku po Chr., co pozwala na datowanie początków użytkowania osady na ten właśnie okres. Natomiast na dnie interesującego nas obiektu 1535 znajdowały się jeszcze inne fragmenty drewna, które także zostały poddane analizom dendrochronologicznym. Najmłodsza uzyskana data to 397 rok po Chr. Tak właśnie autorzy opracowania datują moment oczyszczenia studni, którą użytkowano zgodnie z jej przeznaczeniem jeszcze przez następnych kilkadziesiąt lat. Dopiero po tym czasie, nie wcześniej niż w połowie V wieku, studnia miała stać się miejscem deponowania szczątków ludzkich. Okres trwania tych praktyk oszacowano na kolejne 100 lat. Jest on jednak wynikiem mało przekonującego wyliczenia autorów opracowania, polegającego na mechanicznym podzieleniu łącznej wagi odkrytych kości przez przeciętną wagę kości, występujących w pochówkach ludności kultury przeworskiej w późnych fazach jej rozwoju, czego wynikiem jest szacunkowa liczba 186 osób, których szczątki miałyby być zdeponowane w tej studni. Pomijając fakt, iż podstawy przedstawionych wyliczeń wydają się być wysoce wątpliwe, należy stwierdzić, iż analiza antropologiczna wykazała jedynie obecność szczątków dziewięciu, maksymalnie do trzydziestu osób. Biorąc pod uwagę te ostatnie wartości, okres użytkowania omawianej studni musiałby być zdecydowanie krótszy, niż sugerują to autorzy opracowania (por. T. Makiewicz *et alii* 2008, s. 324–328).

Wydaje się, że z podobnym założeniem mamy do czynienia w wypadku wspomnianego już stanowiska w Modlnicze. Obiekt ten, oznaczony numerem 2537, stanowiący nieregularne, jak się wydaje naturalne zagłębienie o wymiarach 2050×1000 cm i głębokości 60 cm, został odkryty na osadzie kultury przeworskiej. Wypełnisko obiektu zawierało bardzo dużą liczbę przepalonych fragmentów ceramiki, ok. 230 ułamków szkła, 12 paciorków kamiennych, pojedyncze zabytki innego rodzaju oraz aż 23 280 g przepalonych kości ludzkich. W świetle wyników analizy antropologicznej szczątki te pochodzą od co najmniej 55 osób, w tym 11 dzieci (A. Szczepanek 2010, s. 501). Na powierzchni obiektu odkryto rodzaj platformy o regularnym, czworokątnym zarysie i wymiarach 650×400 cm, zbudowanej z surowca organicznego, prawdopodobnie drewna (M. Byrska-Fudali, M. M. Przybyła 2010, s. 473–474). Zdaniem autorów badań obiekt 2537 jest pozostałością naturalnego, zabagnionego zbiornika, zapełnionego szczątkami pokremacyjnymi podczas jednorazowego aktu. Ma na to wskazywać przede wszystkim rozrzut znalezionej w jego obrębie materiału zabyt-

kowego. W korycie starorzecza znajdującym się poniżej obiektu 2537 znaleziono wyłącznie duże fragmenty nieprzepalonych naczyń, datowanych na młodszy okres wpływów rzymskich, podczas gdy w wypełnisku obiektu 2537 znajdowały się bardzo drobne ułamki przepalanej ceramiki, datowanej na okres od fazy A₂ młodszego okresu przedrzymskiego po młodszy okres wpływów rzymskich. Autorzy publikacji uważają, że przepalone szczątki zmarłych, zdeponowane w bagienku zapewne w związku z opuszczeniem osady, uprzednio przechowywane były w domach zmarłych (M. Byrska-Fudali, M. M. Przybyła 2010, s. 481–482, 487)⁷³. Istnienie obiektów takich, jak odkryty w Modlniczce, może tłumaczyć mniejszą niż oczekiwana ilość ciałopalenia w grobach ludności kultury przeworskiej z młodszego i późnego okresu wpływów rzymskich oraz wczesnej fazy okresu wędrówek ludów. Wydaje się także prawdopodobne, iż z podobnym, jednorazowym zdeponowaniem szczątków ludzkich mamy do czynienia w wypadku opisanej wyżej studni z Konarzewa. W odniesieniu do obu obiektów należy się liczyć także z ich symbolicznym zamknięciem, tj. przykryciem bagienka w Modlniczce drewnianym pomostem i zasypaniem ziemią studni w Konarzewie (M. Byrska-Fudali, M. M. Przybyła 2010, s. 486–487).

W obu wypadkach mamy do czynienia z celowym umieszczeniem w środowisku wodnym jakiejś części ciałopalenia niepoddanego typowym zabiegom funeralnym. Wydaje się natomiast, że nie można tych obiektów traktować, jak chce T. Makiewicz, jako nowej, niespotykanej dotąd formy cmentarzyska, a raczej jako „brakujące” w grobach kości, które nie były pozostawione w miejscu kremacji, ale zostały zebrane w trakcie czyszczenia ustrzyn, przed następnym ciałopaleniem, a następnie zdeponowane w wodzie (por. M. Gorzkowska 2004, s. 130; T. Makiewicz 2009, s. 187). Wbrew opinii T. Makiewicza (2008, s. 296), zupełnie zrozumiałe wydaje się być bardzo dokładne wybieranie pozostałości ciałopalenia z ustrzyny przed następną kremacją. Potwierdzeniem takich zabiegów mogą być odkryte na prowincjonalno-rzymskim cmentarzysku z pierwszych wieków po Chr. w Septfontaines-Dèckt w Luksemburgu, w niewielkim oddaleniu od ustrzyny, duże doły wypełnione szczątkami pokremacyjnymi, zebranymi w trakcie czyszczenia wydzielonego miejsca ciałopalenia. Wspomnieć tu należy, że i sama ustrzyna, i towarzyszące jej jamy oddalone były od grobów (M. Polfer 1993; 1996; 2000). Potwierdzeniem zwyczaju umieszczania pozostałości ciałopalenia w środowisku wodnym może być odkrycie kości ludzkich w niewielkim oczku wodnym w sąsiedztwie cmentarzyska ludności kultury wielbarskiej w Odrach, pow.

⁷³ Na funkcjonowanie domów zmarłych wskazuje się m.in. w wypadku cmentarzysk kultury pomorskiej (T. Malinowski 1969, s. 110–115).

chojnicki (T. Grabarczyk 1996, s. 126). Autor opracowania sugeruje co prawda jego kultowy charakter, ale wyraża się, iż można się liczyć także z inną ewentualnością (por. też M. Mączyńska 2000).

W wielu jednak wypadkach znaczna część pozostałości ciałopalenia mogła być pozostawiona w miejscu kremacji (K. Tackenberg 1925, s. 74; J. Szydłowski 1964a, s. 39–41; 1977a, s. 76; K. Godłowski 1969a, s. 135), a obserwowane na cmentarzyskach kompleksy współwystępujących ze sobą obiektów kremacyjnych: rowkowych, warstwowych oraz warstw ciałopalenia, są jedynie świadectwem takiego pozostawiania niezbranych, w celu złożenia do grobu, szczątków pokremacyjnych. Trudno też sądzić, aby tego rodzaju miejsca, wielokrotnie używane jako place kremacyjne, mogły być jednocześnie traktowane jako miejsce pochówku. Warto w tym miejscu przytoczyć słowa Cycerona zawarte w dziele „O prawach”: *Quod autem addit 'neue urito', indicat non qui uratur sepeliri, sed qui humetur* (Cic. Leg. II 58), i dalsze: *Nam priusquam in ossa iniecta gleba est, locus ille ubi crematum est corpus, nihil habet religionis; iniecta gleba tum et illic humatus est, et sepulcrum uocatur, ac tum denique multa religiosaiura complectitur* (Cic. Leg. II 57)⁷⁴.

Słowa te przybliżają w pewnym stopniu sposób postrzegania przez człowieka starożytnego miejsc ciałopalenia. Zachowując należyta dozę ostrożności, wynikającą z faktu, iż są to opinie wyrażone przez przedstawiciela kultury świata rzymskiego, nie można jednak całkowicie wykluczać ewentualności, że mieszkańcy „barbarzyńskiej” Europy mogli, przynajmniej częściowo, wyznawać zbliżone poglądy.

W świetle powyższych uwag nasuwa się pytanie o genezę obiektów kremacyjnych na cmentarzyskach ludności kultury przeworskiej. Można sądzić, że wiązać się ona powinna z pewnymi, przypuszczalnie szerszymi się wówczas ponadregionalnie, nowymi wierzeniami, odnoszącymi się do sfery wyobrażeń eschatologicznych. Trudno jest jednak wskazać źródła tych nowych wierzeń. Nie można natomiast wykluczyć, że w tym wypadku mamy do czynienia raczej ze zmianami w sposobie organizacji ceremonii pogrzebowej, zapewne umotywowanymi także religijnie, polegającymi na przeniesieniu miejsc kremacji w obręb nekropoli. Pewien wpływ na tę przemianę

⁷⁴ Panu Jakubowi Kuciakowi z Instytutu Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego dziękuję za konsultacje dotyczące tekstu Cycerona. W polskim przekładzie Wiktora Kornatowskiego przywołane zdania brzmią: *Dodane w tym przepisie słowa: «i nie pali się» wskazują, iż pogrzebany jest nie ten, kogo się pali, ale kogo się zakopuje do ziemi, oraz Bo póki kość nie jest zagrzebana do ziemi, miejsce gdzie zaszło spalenie ciała nie odbiera żadnej czci religijnej; dopiero po narzuceniu na nią ziemi uważa się, że zmarły został pogrzebany a miejsce to uzyskuje nazwę grobu, który otrzymuje rozliczne przywileje religijne* (zob. M. Tullius Cicero, *O państwie. O prawach. O powinności. O cnotach*, Pisma filozoficzne tom drugi, Warszawa 1960, s. 274, 275).

obyczajowości funeralnej mogły mieć impulsy wychodzące z terenu państwa rzymskiego, bowiem na cmentarzyskach prowincjonalnorzymskich obserwuje się pozostałości podobnych kompleksów obiektów kremacyjnych, jak te, które zostały rozpoznane w *Barbaricum*, między innymi w dorzeczu Liswarty.

Dr Joanna Zagórska-Telega
Instytut Archeologii
Uniwersytetu Jagiellońskiego
ul. Gołębia 11
PL 31-007 Kraków
zagorskaster@gmail.com

LITERATURA

- Biborski, M.
2000 *Dalsze badania na stanowisku 8 w Mokrej, województwo częstochowskie*, Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w 1997 roku, s. 100–109.
2001 *Badania ratownicze na cmentarzysku kultury przeworskiej w Mokrej, województwo częstochowskie*, Badania Archeologiczne na Górnym Śląsku i Ziemiach Pogranicznych w 1998 roku, Katowice, s. 125–133.
2002 *Ratownicze badania wykopaliskowe na cmentarzysku kultury przeworskiej z późnego okresu wpływów rzymskich i wczesnej fazy wędrówek ludów w Mokrej, województwo śląskie*, Badania Archeologiczne na Górnym Śląsku i Ziemiach Pogranicznych w latach 1999–2000, Katowice, s. 229–241.
2004 *Dalsze ratownicze badania wykopaliskowe na cmentarzysku kultury przeworskiej z późnego okresu wpływów rzymskich i wczesnej fazy wędrówek ludów w Mokrej, województwo śląskie*, Badania Archeologiczne na Górnym Śląsku i Ziemiach Pogranicznych w latach 2001–2002, Katowice, s. 125–139.
2006 *Końcowe etapy badań wykopaliskowych na cmentarzysku kultury przeworskiej z okresu rzymskiego i wczesnej fazy wędrówek ludów w Mokrej, województwo śląskie*, Badania Archeologiczne na Górnym Śląsku i Ziemiach Pogranicznych w latach 2003–2004, Katowice, s. 128–134.
2010 *Chronologia cmentarzyska kultury przeworskiej z młodszego i późnego okresu rzymskiego oraz z wczesnej fazy wędrówek ludów z Mokrej na Śląsku*, WA LXI (2009–2010), s. 137–151.
- Błazejewski, A.
1998 *Obrządek pogrzebowy kultury przeworskiej na Śląsku*, Wrocław.
2001 *Badania cmentarzyska kultury przeworskiej na stan. X w Świętoszynie, pow. Milicz w latach 1999–2000*, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne” LXIII, s. 227–232.
2007 *Kultura przeworska a reńsko-wezerska strefa kulturowa*, Studia Archeologiczne 39, Wrocław.
- Borowska, R.
1960 *Osada z okresu wpływów rzymskich w Dankowie, pow. Kłobuck*, MatArch. II, s. 271–278.
1961 *Osada z okresu wpływów rzymskich w Dankowie, pow. Kłobuck*, MatArch. III, s. 171–196.
- Byrska-Fudali, M., Przybyła, M. M.
2010 *Bog deposit of burnt human remains from site 2 in Modlniczka, dist. Cracow / Depozyt bagienny przepalonych szczątków ludzkich ze stanowiska 2 w Modlnicze, pow. krakowski*, SprArch. 62, s. 439–489.
- Cieślak-Kopyt, M.
1994 *Wyniki badań na cmentarzystwie kultury przeworskiej w Brzeskach, gm. Klwów, woj. Radom*, SprArch. XLVI, s. 153–168.
- Cieśliński, A., Kasprzak, A.
2006 *Cmentarzysko w Nowym Łowiczu w świetle najnowszych badań*. Kurhan 29, [w:] W. Nowakowski et alii (red.), *Goci i ich sąsiedzi na Pomorzu. Materiały z konferencji „Goci na Pomorzu Środkowym”*, Koszalin 28–29 października 2005, Koszalińskie Zeszyty Muzealne, Seria A: Studia Archaeologica Pomeranica II, Koszalin, s. 107–121.
- Dąbrowska, I.
1958 *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Osiecku, pow. Garwolin*, MS IV, s. 255–300.
- Dymaczewski, A.
1958 *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Młodzikowie pow. Środa*, FAP VIII–IX (1957–58), s. 179–442.
- Dzięgielewska, M., Kulczyńska, M.
2008 *Cieblówce Duże. Ein Gräberfeld der Przeworsk-Kultur im südwestlichen Masowien*, Monumenta Archaeologica Barbarica XIV, Warszawa.
- Fajer, M.
2009 *Środowisko przyrodnicze a osadnictwo pradziejowe w dorzeczu Liswarty*, [w:] L. Domańska, P. Kittel, J. Forysiak (red.), *Środowiskowe uwarunkowania lokalizacji osadnictwa, Środowisko – Człowiek – Cywilizacja 2*, Poznań, s. 101–108.
- Fraś, J.
1997 *Opracowanie materiałów archeologicznych odkrytych na st. 2 w Wąsoszu Górnym, woj. częstochowskie*, mps pracy magisterskiej, archiwum Instytutu Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.

- Galasińska-Hrebenda, W.
1969 *Cmentarzysko typu dobrodzieńskiego w Świbiu, pow. Gliwice*, Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu, Archeologia 6, Bytom, s. 7–34.
- Garbacz, K.
2000 *Cmentarzysko ciałopalne kultury przeworskiej w Grzybowie, gm. Staszów, woj. świętokrzyskie*, MSROA XXI, s. 5–170.
- Gedl, M.
1959 *Osada z okresu wpływów rzymskich w Dankowie w pow. kłobuckim*, PArch. XI (1957–1958), s. 62–67.
1972 *Wyniki badań na cmentarzysku z okresu lateńskiego i wpływów rzymskich w Kietrze, pow. Głubczyce*, Spr Arch. XXIV, s. 103–120.
1985a *Obiekty rowkowe na cmentarzyskach z okresu lateńskiego i wczesnego okresu wpływów rzymskich w Polsce południowej, I*, PArch. 32 (1984), s. 157–186.
1985b *Obiekty rowkowe na cmentarzyskach z okresu lateńskiego i wczesnego okresu wpływów rzymskich w Polsce południowej, II*, PArch. 33, s. 159–190.
1988 *Obiekty z okresu wpływów rzymskich na cmentarzysku w Kietrze, woj. Opole*, [w:] M. Gedl (red.), *Scripta Archaeologica*, Warszawa-Kraków, s. 119–198.
- Gedl, M., Ginter, B., Godłowski, K.
1970 *Pradzieje i wczesne średniowiecze dorzecza Liswarty, cz. I*, Śląski Instytut Naukowy. Zeszyty Naukowe 22, Katowice.
1971 *Pradzieje i wczesne średniowiecze dorzecza Liswarty, cz. II*, Śląski Instytut Naukowy. Zeszyty Naukowe 37, Katowice.
- Godłowski, K.
1959 *Badania w Wąsoszu Górnym, pow. Kłobuck*, Śląski Instytut Naukowy. Biuletyn 10, Katowice, s. 24–25.
1962 *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych przeprowadzonych w roku 1959 w Wąsoszu Górnym, pow. Kłobuck*, [w:] R. Jamka (red.), *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku w latach 1959–1960*, Śląski Instytut Naukowy. Biuletyn 32, Katowice, s. 72–74.
1964 *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Grudziecach, w pow. opolskim*, PArch. XVI (1963), s. 154–162.
1965 *Badania wykopaliskowe na cmentarzysku z okresu późnorzymskiego w Żabieńcu, pow. Częstochowa, w 1963 roku*, SprArch. XVII, s. 165–168.
1966 *Niektóre węzłowe problemy badań naukowych nad kulturą przeworską w okresie rzymskim*, ZNUJ CXLIX = Prace Archeologiczne 8, Kraków, s. 73–93.
1969a *Kultura przeworska na Górnym Śląsku*, Katowice-Kraków.
1969b *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na cmentarzysku z okresu późnorzymskiego w Żabieńcu, pow. Częstochowa*, [w:] R. Jamka (red.), *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku w 1966 roku*, Śląski Instytut Naukowy. Zeszyty Naukowe 13, Katowice, s. 49–54.
- 1969c *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w dorzeczu Liswarty w latach 1965–1966*, SprArch. XX, s. 167–184.
1980a *Przemiany zasiedlenia na Wyżynie Głubczyckiej i w dorzeczu Liswarty w okresie lateńskim, rzymskim i początkach wczesnego średniowiecza*, APolski XXV, s. 131–166.
1980b *Kryspinów, Woiwodschaft Kraków, Gemeinde Liszki (Ein Gräberfeld der Spätlatènezeit und der römischen Kaiserzeit)*, RArch. 1979, s. 19–21.
1981 *Formy i wyposażenie grobów*, [w:] Prahistoria ziem polskich V, s. 106–120.
1985 *Przemiany kulturowe i osadnicze w południowej i środkowej Polsce w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim*, Wrocław.
- Godłowski, K., Szadkowska, L.
1972 *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Tarnowie powiat Opole*, Opolski Rocznik Muzealny V, Kraków, s. 5–246.
- Gorzowska, M.
2004 *Paleniska odkryte na stanowisku nr 34 w Wólce Domaniowskiej koło Radomia. Próba określenia funkcji*, [w:] M. Olędzki, J. Skowron (red.), *Kultura przeworska. Odkrycia–interpretacje–hipotezy*, tom 1, Łódź, s. 123–146.
- Grabarczyk, T.
1996 *Der Opferplatz auf dem Gräberfeld in Odry*, [w:] A. Kokoński (red.), *Studia Gothica* I, Lublin, s. 123–127.
- Grzywaczyk, T.
1961 *Sposoby grzebania zmarłych w okresie późnolateńskim i rzymskim na terenie Wielkopolski*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu A. Mickiewicza 32, Archeologia-Etnografia 2, Poznań, s. 3–48.
- Hadaczek, K.
1909 *Album przedmiotów wydobytych z grobów cmentarzyska ciałopalnego koło Przeworska (z epoki cesarstwa rzymskiego)*, Teka Konserwatorska. Rocznik Grona C. i K. Konserwatorów Starożytnych Pomników Galicji Wschodniej 3, z. 2, Lwów.
- Hahuła, K., Wołągiewicz, R.
2001 *Grzybnica. Ein Gräberfeld mit Steinkreisen der Wielbark-Kultur in Pommern*, Monumenta Archaeologica Barbarica VIII, Kraków.
- Jamka, R.
1959 *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Starachowicach*, PArch. XI (1957–1958), s. 32–61.
- Jaskanis, J.
1974 *Obrządek pogrzebowy zachodnich Bałtów u schyłku starożytności (I–V w. n.e.)*, Wrocław.
- Jasnosz, S.
1952 *Cmentarzysko z okresu późnolateńskiego i rzymskiego w Wymysłowie pow. Gostyń*, FAP II (1951), s. 1–284.

- Jażdżewski, K.
 1959 *Das gegenseitige Verhältnis slawischer und germanischer Elemente in Mitteleuropa seit dem Hunneneinfall bis zur awarischen Landnahme an der mittleren Donau*, „Archaeologia Polona” II, s. 51–70.
 1960 *Stosunki etniczne na Śląsku w I tysiącleciu przed n.e. i I tysiącleciu n.e.*, Katowice.
 1966 *Die Dobrodzieniaer Gruppe der Völkerwanderungszeit in Polen*, [w:] *Atti del VI Congresso internazionale della Scienze Preistoriche e Protostoriche* 3, Roma, s. 152–153.
- Józefów, B.
 2008 *Typologia obiektów kremacji w okresie rzymskim. Na przykładach wybranych z terenów prowincji rzymskich i Barbaricum*, [w:] J. Skowron, M. Olędzki (red.), *Kultura przeworska. Odkrycia–interpretacje–hipotezy*, tom 2, Łódź, s. 211–242.
 2009a *Problematyka identyfikacji i badań obiektów kremacji w okresie rzymskim – busta, ustryny oraz jednorazowo wykorzystane miejsca kremacji (Badania miejsc kremacji)*, [w:] W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński (red.), *Metody. Źródła. Dokumentacja*, Funeralia Lednickie – spotkanie 11, Poznań, s. 225–239.
 2009b *Problematyka badań miejsc kremacji*, [w:] M. Karwowski, E. Droberjar (red.), *Archeologia barbarzyńców 2008: powiązania i kontakty w świecie barbarzyńskim. Materiały z IV Protohistorycznej Konferencji, Sanok 13–17 października 2008 / Archäologie der Barbaren 2008: Beziehungen und Kontakte in der barbarischen Welt. Materialien aus der IV. Frühgeschichtlichen Konferenz in Sanok, 13.–17. Oktober 2008*, Collectio Archaeologica Ressoviensis XIII, Rzeszów, s. 543–557.
- Kaczanowski, P.
 1987 *Drochlin, ciałopalne cmentarzysko kultury przeworskiej z okresu wpływów rzymskich*, ZNUJ DCCCXXVIII = *Prace Archeologiczne* 40, Kraków.
- Kaczanowski, P., Madyda-Legutko, R., Poleski, J.
 1982 *Górka Stogniewska, Province of Kraków, Community of Proszowice (A Cemetery from the pre-Roman and the Roman Influence Periods)*, RArch. 1980, s. 24–29.
 1984a *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Górce Stogniewskiej koło Proszowic*, SprArch. XXXVI, s. 83–121.
 1984b *Michałowice, Woiwodschaft Kielce, Gemeinde Czarnocin (Brandgräberfeld der Przeworsk-Kultur)*, RArch. 1982, s. 34–37.
- Karczewska, M., Karczewski, M.
 2009 *Struktura społeczna mieszkańców Krainy Wielkich Jezior Mazurskich z pierwszych wieków naszej ery w świetle dotychczasowych wyników badań cmentarzyska kultury bogaczewskiej w Paprotkach Kolonii, stanowisko 1*, [w:] A. Bitner-Wróblewska, G. Iwanowska (red.), *Bałtowie i ich sąsiedzi, Marian Kaczyński in memoriam*, Seminarium Bałtyckie II, Warszawa, s. 377–391.
- Kempisty, A.
 1965 *Obrządek pogrzebowy w okresie rzymskim na Mazowszu*, „Światowit” XXVI, s. 5–163.
- Kietlińska, A., Dąbrowska, T.
 1963 *Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich we wsi Spycymierz, pow. Turek*, MS IX, s. 143–254.
- Kokowski, A.
 1999 *Archeologia Gotów. Goci w Kotlinie Hrubieszowskiej*, Lublin.
 2005 *Starożytna Polska*, Warszawa.
- Koperski, A.
 1972 *Badania archeologiczne w Trójczycach, pow. Przemysł w latach 1967–1970*, SprArch. XXIV, s. 299–306.
 1975 *Wyniki najnowszych badań archeologicznych w Trójczycach, pow. Przemysł*, Acta Archaeologica Carpathica XV, s. 67–73.
- Kóčka-Krenz, H.
 1974 *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na cmentarzysku z okresu wpływów rzymskich i wczesnego średniowiecza w Koninie, stan. B*, FAP XXIV (1973), s. 244–246.
- Krauss, A.
 1959 *Rejestr stanowisk archeologicznych badanych archeologicznie w powiecie kłobuckim*, Śląski Instytut Naukowy. Biuletyn 10, Katowice, s. 35–36.
 1962 *Zakrzew i Rybno, pow. Kłobuck*, „Silesia Antiqua” IV, s. 315–317.
- Lasota, A.
 2011 *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Gaci koło Przeworska w świetle nowych badań*, [w:] E. Droberjar (red.), *Archeologie barbarů 2010. Hroby a pohřbiště Germánů mezi Labem a Dunajem. Sborník příspěvků ze VI. Protohistorické konference Hradec Králové, 6.–9. září 2010 / Archäologie der Barbaren 2010. Die Gräber und Gräberfelder der Germanen zwischen Elbe und Donau. Materialien der VI. Frühgeschichtlichen Konferenz Hradec Králové, 6.–9. September 2010*, Studia Archaeologica Suebica I, Olomouc, s. 155–161.
- Lipińska, A.
 1966 *Cmentarzysko ludności kultury pomorskiej w Wytomyślu, pow. Nowy Tomysł*, FAP XVII, s. 196–214.
- Madyda-Legutko, R.
 1987 *Die Gürtelschnallen der Römischen Kaiserzeit und der frühen Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum*, B.A.R. Int. Series 360, Oxford (1986).
 2011 *Studia nad zróżnicowaniem metalowych części pasów w kulturze przeworskiej. Okucia końca pasa*, Kraków.
- Madyda-Legutko, R., Rodzińska-Nowak, J., Andrzejowski, J. (red.)
 2015 *Opatów, Fst. 1. Ein Gräberfeld der Przeworsk-Kultur im*

nordwestlichen Kleinpole, *Naturwissenschaftliche Analysen*, Monumenta Archaeologica Barbarica XV/4, Warszawa-Kraków.

- Madyda-Legutko, R., Rodzińska-Nowak, J., Zagórska-Telega, J.
- 2002 *Pozostałości miejsc kremacji z cmentarzyska kultury przeworskiej w Opatowie, stan. 1, woj. Śląskie*, [w:] J. Andrzejowski, R. Prochowicz, A. Żórawska (red.), *VARIA BARBARICA Zenoni Woźniak ab amicis dicata*, Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina I, Warszawa-Lublin, s. 333–352.
- 2005 *Uwagi na temat reguł wyposażania zmarłych w kulturze przeworskiej w okresie rzymskim*, [w:] W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński (red.), *Do, ut des – dar, pochówek, tradycja*, *Funeralia Lednickie – spotkanie 7*, Poznań, s. 181–188.
- 2011a *Opatów, Fst. 1. Ein Gräberfeld der Przeworsk-Kultur im nordwestlichen Kleinpole. Katalog*, Monumenta Archaeologica Barbarica XV/1, Warszawa-Kraków.
- 2011b *Opatów, Fst. 1. Ein Gräberfeld der Przeworsk-Kultur im nordwestlichen Kleinpole. Tafeln*, Monumenta Archaeologica Barbarica XV/2, Warszawa-Kraków.
- 2011c *Uwagi o chronologii i rozwoju przestrzennym cmentarzyska kultury przeworskiej w Opatowie, stan. 1, woj. Śląskie*, *WA LXII*, s. 3–48.
- 2015 *Ponowna refleksja nad przyczynami występowania niewielkiej ilości ludzkich szczątków kostnych w grobach kultury przeworskiej z młodszego i późnego okresu rzymskiego oraz z wczesnej fazy okresu wędrówek ludów*, [w:] A. Michałowski, M. Teska, M. Żółkiewski (red.), *Viator per delia scientiae itinera. Studia nad problematyką okresów przedrzymskiego, rzymskiego, wędrówek ludów i wczesnego średniowiecza. Professori Thadddeo Makiewicz septuagenario amici et sofii*, Poznań, s. 291–296.
- Makiewicz, T.
- 1970 *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Białej, pow. Łódź*, *PMMAE* 17, s. 175–255.
- 2008 *Ile kości w grobach? Intrygujący i niezauważony aspekt ciałopalnego obrządku pogrzebowego w kulturze przeworskiej*, [w:] A. Błażejowski (red.), *Labor et patientia. Studia archaeologica Stanislao Pazda dedicata*, Wrocław, s. 289–300.
- 2009 *O sposobach traktowania szczątków kostnych w ciałopalnym obrządku pogrzebowym ludności kultury przeworskiej*, „*Folia Praehistorica Posnaniensia*” XV (Księga pamiątkowa Wojciecha Kócki, red. J. Fogel), s. 185–208.
- Makiewicz, T., Kaczor, W.
- 2005 *Pierwsze odkrycie grobu rowkowego z okresu wędrówek ludów w Wielkopolsce (Konarzewo, pow. Poznań Ziemski, stan. 5)*, „*Folia Praehistorica Posnaniensia*” XIII/ XIV, s. 245–267.
- Makiewicz, T., et alii
- 2008 T. Makiewicz, W. Kaczor, M. Krąpiec, D. Makowiecki, E. Miłosz, M. Polcyn, *Studnia – cmentarzysko z okresu*

wędrówek ludów w obrębie kompleksu osadniczego w Konarzewie (stan. 5), pow. Poznań Ziemski. Nowy typ cmentarzyska kultury przeworskiej, [w:] J. Skowron, M. Olędzki (red.), *Kultura przeworska. Odkrycia–interpretacje–hipotezy*, tom 2, Łódź, s. 299–355.

- Makowicz-Poliszot, D.
- 2015 *Die Ergebnisse der zoologische Analyse des Knochenmaterials der Przeworsk-Nekropole Opatów, Fpl. 1*, [w:] R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Andrzejowski 2015, s. 91–100.
- Malinowski, T.
- 1962 *Obrządek pogrzebowy ludności kultury łużyckiej w Polsce*, *PArch. XIV* (1961), s. 5–135.
- 1969 *Obrządek pogrzebowy ludności kultury pomorskiej*, Wrocław.
- Mała encyklopedia...
- 1990 *Mała encyklopedia kultury antycznej*, Warszawa.
- Małek, Z.
- 2003 *Kłobuck-Zakrzew stan. 2 (Rybno stan. 1), Walenczów stan. 10. Cmentarzyska kultury przeworskiej w dorzeczcu Liswarty*, mps pracy magisterskiej, archiwum Instytutu Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Martyniak, G., Pastwiński, R., Pazda, S.
- 1997 *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Ciecierzynie, gm. Byczyna, woj. opolskie*, Wrocław.
- Masojć, M., Bronowicki, J.
- 2000 *Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich w Świętoszynie, stan. X, pow. Milicz. II sezon badań*, „*Śląskie Sprawozdania Archeologiczne*” XLII, s. 359–373.
- Mączyńska, M.
- 1971 *Cmentarzysko i osada z okresu rzymskiego w Krapkowicach*, *MSiW I*, s. 251–316.
- 1972 *Badania zespołu osad z okresu rzymskiego w Opatowie, pow. Kłobuck*, *SprArch. XXIV*, s. 121–128.
- 1973 *Osada ludności kultury łużyckiej i kultury przeworskiej w Opatowie, pow. Kłobuck, stan. 4*, *FAP XXIII* (1972), s. 95–113.
- 1983 *Badania osady z okresu rzymskiego w Opatowie stan. 6, woj. Częstochowa w latach 1971–1980*, *SprArch. XXXIV* (1982), s. 183–199.
- 2000 *Badania bagiennej stanowiska ofiarnego przy cmentarzysku kultury wielbarskiej w Babim Dole-Borczu, pow. Kartuzy*, [w:] R. Madyda-Legutko, T. Bochnak (red.), *SUPERIORES BARBARI. Księga pamiątkowa ku czci Profesora Kazimierza Godłowskiego*, Kraków, s. 271–286.
- Michałowski, A.
- 2003 *Osady kultury przeworskiej z terenów ziem polskich*, Poznań.

- Moszczyński, J.
2010 *Zespół osadniczy kultury przeworskiej na stanowisku 1–4 w Wiktorowie, pow. Zgierz, woj. łódzkie. Ratownicze badania archeologiczne na trasie autostrady A2 w woj. łódzkim*, *Via Archaeologica Lodziensis* II, Łódź.
- Mycielska, R.
1964 *Osada z okresu wpływów rzymskich w Dankowie, pow. Kłobuck*, *MatArch.* V, s. 161–192.
- Narozna-Szamałek, U.
1993 *Zagadnienie domniemych miejsc ciałopalenia na cmentarzysku halsztackim w Gorszewicach, gm. Kazimierz, woj. poznańskie, stan. 1*, „Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne” II, s. 37–42.
- Niewęglowski, A.
1981 *Obrządek pogrzebowy ludności kultury przeworskiej na przełomie er (II w. p.n.e. – II w. n.e.)*, Wrocław.
- Niezabitowska-Wisniewska, B.
2008 *Kompleks osadniczy w Ulowie, powiat tomaszowski – wstępne podsumowanie sześcioletnich badań wykopaliskowych*, *Archeologia Polski Środkowowschodniej* X, Lublin, s. 67–93.
- Okulicz, J., Bursche, A.
1987 *Badania birytualnego cmentarzyska kultury wielbarskiej w Krośnie, na stanowisku 1 w województwie elbląskim*, [w:] *Badania archeologiczne w woj. elbląskim w latach 1980–83*, Malbork, s. 207–231.
- Olędzki, M., Teske, G.
1987 *Nowe materiały kultury przeworskiej z cmentarzyska w miejscowości Kurza, woj. kaliskie, WA XLVIII/1 (1983)*, s. 77–91.
- Pawlak, E.
2008 *Cmentarzysko ludności kultury przeworskiej w Osieku, pow. Jarocin*, [w:] H. Machajewski (red.), *Wielkopolska w dziejach. Archeologia o regionie*, Poznań, s. 207–213.
- Pazda, S.
1972 *Z problematyki obrządku pogrzebowego i stosunków społecznych u ludności kultury przeworskiej na Dolnym Śląsku*, *Studia Archeologiczne* 5, Wrocław, s. 81–147.
- Pescheck, Ch.
1939 *Die frühwandalische Kultur in Mittelschlesien (100 vor bis 200 nach Christus)*, Quellenschriften zur ostdeutschen Vor- und Frühgeschichte 5, Leipzig.
- Petersen, E.
1939 *Der ostelbische Raum als germanisches Kraftfeld im Lichte der Bodenfunde des 6–8 Jahrhunderts*, Leipzig.
- Pfützenreiter, F.
1929 *Das wandalische Brandgräberfeld aus der römischen Kaiserzeit bei Stroppen, Kr. Guhrau*, „*Altschlesien*” 2/3, s. 250–273.
1933 *Die vor- und frühgeschichtliche Besiedlung des Kreises Fraustadt, Schneidemühl*.
1937 *Ein völkerwanderungszeitliches Gräberfeld im Staatsforst Gütenag O.S.*, „*Altschlesien*” 7/1, s. 40–44.
1940 *Eine Siedlung der Guttentager Kultur in Forst Koschentin, Kr. Lublinitz*, „*Altschlesien*” 9, s. 55–83.
1941a *Ein neue spätgermanische Kulturgruppe in Oberschlesien*, „*Nachrichtenblatt für deutsche Vorzeit*” 17/1–2, s. 53–55.
1941b *Eine völkerwanderungszeitliche Siedlung in Friedrichshütte, Kr. Tarnowitz*, „*Altschlesien*” 10, s. 114–132.
- Pikulski, J., Zagórska-Telega, J.
2011 *Obiekty rowkowe na cmentarzysku kultury przeworskiej w Michałowicach, stan. 1, gm. Czarnocin, woj. świętokrzyskie*, [w:] E. Droberjar (red.), *Archeologie barbarů 2010. Hroby a pohřbiště Germánů mezi Labem a Dunajem. Sborník příspěvků ze VI. Protohistorické konference Hradec Králové, 6.–9. září 2010 / Archäologie der Barbaren 2010. Die Gräber und Gräberfelder der Germanen zwischen Elbe und Donau. Materialien der VI. Frühgeschichtlichen Konferenz Hradec Králové, 6.–9. September 2010*, *Studia Archaeologica Suebica* I, Olomouc, s. 207–226.
- Piontek, J.
1976 *Proces kremacji i jego wpływ na morfologię kości w świetle wyników badań eksperymentalnych*, *APolski* XXI/2, s. 247–280.
- Polfer, M.
1993 *Der Verbrennungsplatz des gallorömischen Gräberfeldes von Septfontaines-Déckt (Luxemburg)*, [w:] M. Struck (red.), *Römerzeitliche Gräber als Quellen zu Religion, Bevölkerungsstruktur und Sozialgeschichte. Internationale Fachkonferenz vom 18. – 20. Februar 1991 im Institut für Vor- und Frühgeschichte der Johannes Gutenberg-Universität Mainz, Mainz*, s. 51–53.
1996 *Das gallorömische Brandgräberfeld und der dazugehörige Verbrennungsplatz von Septfontaines-Déckt (Luxemburg)*, *Dossiers d'archéologie du Musée national d'histoire de l'art* 5, Luxembourg.
2000 *Reconstructing funerary rituals: the evidence of ustrina and related archaeological structures*, [w:] J. Pearce, M. Millett, M. Struck (red.), *Burial, Society and Context in the Roman World*, Oxford, s. 31–37.
- Quente, P.
1911 *Das longobardische Urnenfeld von Dahlhausen in der Prignitz*, *PZ* 3, s. 156–162.
- Radig, W.
1942 *Das ostgermanische Gräberfeld von Stara Wies, Kreis Sokolow*, „*Die Burg*” 3/2, s. 179–224.

- Rodzińska-Nowak, J., Zagórska-Telega, J.
2007 *Uwagi na temat obrządku pogrzebowego na cmentarzysku kultury przeworskiej w Opatowie, stan. 1, woj. śląskie*, Acta Universitatis Lodzianis, Folia Archaeologica 25, Łódź, s. 267–283.
- w druku *Obiekty rowkowe typu zabienieckiego. Próba interpretacji funkcji*, [w:] Archeologie barbarū 2014, Wieluń.
- Różańska, H.
1968 *Cmentarzysko w miejscowości Wola Szydłowiecka-Kolonia, pow. Łowicz*, WA XXXIII/1, s. 114–131.
- Schuster, J.
2005 *Die Beziehungen der Gebiet Ostbrandenburgs zur Wielbark und Przeworsk-Kultur im späten 2. und beginnenden 3. Jh.n.Ch. Mit einer formenkundlichen Untersuchung der späten Rollenköpffibeln A II, 41*, „Veröffentlichungen zur brandenburgischen Landesarchäologie” 36/37 (2002/2003), s. 89–161.
- Skowron, J.
1997 *Cmentarzysko kultury przeworskiej z późnego okresu wpływów rzymskich w miejscowości Piaski, gm. Kleszów, woj. piotrkowskie – st. 1*, „Prace i Materiały Muzeum Miasta Zgierza” II/97, s. 11–154.
2005 *Własność – dar – ofiara w obrządku pogrzebowym ludności kultury przeworskiej. Relikty indoeuropejskiej wspólnoty*, [w:] W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński (red.), *Do, ut des – dar, pochówek, tradycja*, Funeralia Lednickie – spotkanie 7, Poznań, s. 257–268.
2006 *Kultura przeworska w dorzeczu środkowej i dolnej Bzury. Monografia osadnictwa*, Poznań.
2008 *Cmentarzysko ludności kultury przeworskiej w Kunach na stanowisku 4, w Wielkopolsce wschodniej*, [w:] J. Skowron, M. Olędzki (red.), *Kultura przeworska. Odkrycia–interpretacje–hipotezy*, tom 2, Łódź, s. 11–210.
- Szczepanek, A.
2010 *The anthropological analysis of burnt bones from object 2537 in Modlniczka, site 2, dist. Cracow / Analiza antropologiczna kości przepalonych z obiektu 2537 w Modlnicze, st. 2, pow. krakowski*, SprArch. 62, s. 491–503.
2015 *Anthropologische Analyse der menschlichen Leichenbrände von dem Przeworsk-Gräberfeld Opatów, Fpl. 1*, [w:] R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Andrzejowski 2015, s. 9–66.
- Szydłowski, J.
1963 *Cmentarzysko późnorzymskie w Izbicku, pow. Strzelce Opolskie*, „Silesia Antiqua” V, s. 106–142.
1964a *Obrządek pogrzebowy na Górnym Śląsku w okresie wpływów rzymskich*, Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu, Archeologia 2, Bytom.
1964b *Cmentarzysko rzymskie w Zakrzowie pow. Krapkowice*, MS X, s. 187–223.
1965 *Ze studiów nad ciałopalnym obrządkiem pogrzebowym kultury przeworskiej*, APolski IX, s. 430–451.
1969 *„Grupa dobrodzieńska” i jej powiązania z kulturami okresu późnorzymskiego*, [w:] I Międzynarodowy Kongres Archeologii Słowiańskiej. Warszawa 14–18 IX 1965, tom II, Wrocław, s. 324–335.
- 1974 *Trzy cmentarzyska typu dobrodzieńskiego*, Rocznik Muzeum Górnośląskiego, Archeologia 11, Bytom
1977a *Grupa dobrodzieńska jako wyraz lokalnych przemian w schyłkowej fazie kultury przeworskiej*, Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego 167, Katowice.
1977b *Zur Frage der fremden Komponenten in der Dobrodzień-Gruppe*, PArch. XXV, s. 97–134.
- Tackenberg, K.
1925 *Die Wandalen in Niederschlesien*, Vorgeschichtliche Forschungen 1/2, Berlin.
- Tempelmann-Mączyńska, M.
1982 *Opatów, Woiwodschaft Częstochowa, Fundstelle 6 (Siedlung aus der römischen Kaiserzeit)*, RArch. 1980, s. 30–34.
- Tomek, T.
2015 *Untersuchungen an den Vogelknochen von Gräberfeld der Przeworsk-Kultur von Opatów, Fpl. 1*, [w:] R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Andrzejowski 2015, s. 101–105.
- Tyszler, L.
2012 *Ceramika rzymska na północ od Karpat i Sudetów*, Spatium Archaeologicum 4, Łódź.
- Winniczuk, L.
1983 *Ludzie, zwyczaje i obyczaje starożytnej Grecji i Rzymu*, Warszawa.
- Woźny, J.
2000 *Symbolika przestrzeni miejsc grzebalnych w czasach ciałopalenia zwłok na ziemiach polskich (od środkowej epoki brązu do środkowego okresu lateńskiego)*, Bydgoszcz.
- Zagórska-Telega, J.
2009 *Some remarks on the funerary rite of the Przeworsk culture in the Younger and Late Roman Periods*, Światowit. Supplement Series B: Barbaricum VIII, Warszawa, s. 263–278.
2013 *Obrządek pogrzebowy ludności kultury przeworskiej nadliswarciańskiego regionu osadniczego w młodszym i późnym okresie rzymskim*, mps dysertacji doktorskiej, archiwum Instytutu Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Zagórska-Telega, J., Pikulski, J.
2014 *Uwagi na temat rozplanowana przestrzennego cmentarzyska w Michałowicach. Możliwości interpretacji funkcji obiektów rowkowych*, [w:] T. Kurasiński, K. Skóra (red.), *Grób w przestrzeni, przestrzeń w grobie. Przestrzenne uwarunkowania w dawnej obrzędowości pogrzebowej*, Acta Archaeologica Lodzianis 60, Łódź, s. 69–79.

Zakrzewski, Z.

1923 *Cmentarzysko z kulturą rzymską w Ciężeniu w powiecie słupeckim (województwo łódzkie)*, PArch. II/1 (1922), s. 91–99.

Zoll-Adamikowa, H.

1979 *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska ciałopalne Słowian na terenie Polski, część II. Analiza. Wnioski*, Wrocław.

Żychliński, D.

2012 *Zmarły Obcy a Zmarły Swój – przejście przez Ogień (w kulturze przeworskiej i wielbarskiej w Wielkopolsce)*, [w:] W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński (red.), *Obcy, Funeralia Lednickie – spotkanie 14*, Poznań, s. 371–378.

CREMATION FEATURES IN PRZEWORSK CULTURE CEMETERIES IN THE LISWARTA RIVER BASIN, FROM THE YOUNGER AND LATE ROMAN PERIOD UNTIL THE EARLY PHASE OF THE MIGRATION PERIOD

SUMMARY

In the territory of the Przeworsk Culture throughout the entire Roman Period and in the early phase of the Migration Period there is evidence of specific changes in funeral rite. They can be seen in the introduction of new methods of disposal of the corpse and models of grave furnishings, but also in a wide array of previously little known sepulchral features now recorded in the cemeteries. The most notable change in the Younger Roman Period is the decrease in the number of urned burials deposited in pottery vessels in comparison to other forms of disposal, namely urned burials in a container made of organic material, or burials in a grave pit (K. Godłowski 1981, p. 109; R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2005, p. 184). Also on their way out are meticulously furnished burials containing sets of numerous, diverse items which now are replaced by less opulent offerings made to the dead, sometimes on the *pars pro toto* principle (J. Szydłowski 1974a, p. 74; K. Godłowski 1969a, p. 132–133; 1981, p. 117; J. Skowron 2005, p. 257). Simultaneously, there is an observable decline in the care taken to pick the cremated remains out of the cremation pyre, which is evidenced by small quantity of bones typically discovered in burials of this period. Also introduced in the Przeworsk Culture cemeteries during this age, new forms of sepulchral features include “layer features”, “cremation layers” and “groove features of the Żabieniec type” (K. Godłowski 1981, p. 117; J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2007, p. 269; J. Zagórska-Telega 2009, p. 265–266; 2013); they may co-occur in the same area of a burial ground, and at times form an extensive complex. All the phenomena mentioned above are well apparent in the Przeworsk Culture cemeteries in the Liswarta River basin.

The settlement concentration situated in the Liswarta River basin appeared at the transition from the Early to the Younger Roman Period (Fig. 1). The earliest materials deriving from sites in this region may be dated to phase B2/C1, possibly the very end of phase B2, the youngest – to the early phase of the Migration Period, which corresponds to the period from approximately the second half of the 2nd century AD until the beginning of the 5th century. The archaeological record from the settlement concentration on the Liswarta includes a total of 120 or so archaeological sites associated with the Przeworsk Culture (M. Gedl, B. Ginter, K. Godłowski 1970, 1971; M. Fajer 2009). Of this number, research excavations were made in cemeteries at Opatów, site 1, Mokra, site 8, Rybno, site 1 (now Kłobuck-Zakrzew, site 2), Walenczów, site 10, all in Kłobuck district, and in the cemetery at Żabieniec, site 1 (now Częstochowa-Żabieniec). Most of these cemeteries were set up approximately during the same age, which means in phase B2/C1 or at the close of phase B2, only the burial ground at Żabieniec came into use during phase C2. Despite this fact, and also despite the relatively small distances between individual sites, they are far from uniform in their funeral rite. Horizontal stratigraphy, recoverable in

the longer-lived cemeteries, has been used to trace changes in burial customs practiced by Przeworsk Culture communities settled in the Liswarta River basin in the Younger and the Late Roman Period, and in the early phase of the Migration Period.

The record obtained from the burial grounds of the Przeworsk Culture identified on the Liswarta includes 1500 or so features. Of these, a vast majority (around 1400 features) have been interpreted as graves, which means the place of intentional deposition of the burnt remains of one or more deceased individuals, usually provided with grave goods, the whole deposited in a specially prepared grave pit. The latter was most often, although not always, situated outside the site of cremation. Features of the describe sort are the last stage of a burial ceremony which is recognizable using archaeological methods.

Another category encountered in the burial grounds in the Liswarta River basin are features which are definitely related with the funeral rite although – despite the presence of a certain amount of cremated human skeletal remains within them – cannot be interpreted as “graves proper”. In this category belong groove features, layer features, cremation layers, pyre sites, and hearths. These features form clearly discernible complexes in the cemeteries.

Groove features

A distinctive form associated with mortuary behaviour which is noted in all of the better preserved cemeteries in the Liswarta River basin are groove features of the Żabieniec type (K. Godłowski 1981, p. 117; J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2007, p. 269; in print; J. Zagórska-Telega 2009, p. 265–266; cf. note 4). The term “groove feature” is used to describe a regular, rectangular feature, typically 200–300 cm long and 30–40 cm wide. Usually these features are thought to have enclosed the site with funeral pyre. The cremation process over, the pyre debris, complete with the cremated grave goods and bones, was swept from the central area and deposited in a shallow ditch (groove). In the view of some researchers, the groove was also meant to aid proper circulation of air during the cremation (J. Szydłowski 1964a, p. 87; 1965, p. 442; J. Piontek 1976, p. 255). In the interpretation of K. Godłowski, the groove features are burials made at the place of cremation (K. Godłowski 1969b, p. 52; 1981, p. 117).

The 24 groove features recorded in the cemeteries in the Liswarta River basin were variously preserved (cf. note 5). Some of them were identified for what they are only by re-examining the drawn documentation and the written site records. The largest number of groove features was recorded in the small necropolis at Żabieniec (13 features; Fig. 2). The fills of the groove features found in the cemeteries on the Liswarta were dark brown, dark gray, or deep black earth mixed with charcoal. On a number of occasions distinct concentrations of charcoal were observed, or large fragments of partly burnt wood,

presumably belonging to the pyre debris (K. Godłowski 1965, p. 165; M. Gedl, B. Ginter, K. Godłowski 1970, p. 188). Most of the groove features enclosed an area identified as undisturbed soil, although in some of them blotches of earth burnt brick red were observed in the central part (Fig. 9) (K. Godłowski 1965, p. 165; M. Gedl, B. Ginter, K. Godłowski 1970, p. 188). The fills of groove features contained an appreciable quantity of metal objects. It is also important to note that most of the small finds were recovered from the upper levels of the groove features or from the overlying deposit, while virtually none were found in the lower levels of the fill. A particularly large accumulation of archaeological material was recorded at Żabieniec in the upper levels of groove features 30, 24W and 24E, above them and immediately next to them (in sectors XXIII and XXIV) (K. Godłowski 1969b, p. 51). Alternately, these finds could have been associated with layer feature no. 35, identified between groove features 30 and 24W. Nevertheless, it is safe to conclude that all of the features named earlier (nos. 30, 24W, 24E and 35) rested underneath a cremation layer (cf. Fig. 8). It needs to be stressed that the artefacts cannot be attributed with any confidence to either the groove features or the layer feature. The archaeological material and the analysis of grave distribution establish the dating of the groove features as between phases C1b and C2 and the early phase of the Migration Period (stadium D). Groove features contain a relatively small amount of cremated human bones, dispersed as a rule within the fill of the shallow ditch. Only in a few of them a larger quantity of bone was recorded (features 24W, 24E and 30 at Żabieniec). According to anthropological analysis, the assemblage from features 24 and 30 included bones of several individuals.

Layer features and cremation layers

A different category of remains observed in cemeteries on the Liswarta are layer features and cremation layers. In the past they were interpreted as sites of cremation and burial, both on the same spot (K. Godłowski 1969a, p. 123; J. Szydłowski 1964a, p. 43). Based on more recent findings they may be separated into features of a relatively small size, dug into the ground only to a small depth, defined as “layer features”, interpreted with some confidence as the remains of a single cremation, and much larger features, recognizable on the ground surface as a 10–20 cm deep cremation layer, spread over an area ranging from a few to a dozen odd square metres. Burial grounds with a compact cremation layer at times have been described as “cemeteries with layer features” (F. Pfützeneiter 1937; K. Godłowski 1969a, p. 122–123; 1981, p. 117; J. Szydłowski 1964a; A. Błażejowski 1998, p. 110; 2007, p. 21, 23; J. Schuster 2005). Some authors suggested that the repeated use of a single site, and the repeated spreading of the pyre debris, created a layer rich in charcoal, cremated bones and pottery (J. Szydłowski 1964a, p. 42–45; K. Godłowski 1969a, p. 122–123). Differently, A. Błażejowski has interpreted both the layer features and the cremation layers not as the remains of cremation performed on that site but as the result of a deliberate removal and scattering of the cremated remains away from the pyre site (A. Błażejowski 2007, p. 25).

Layer features

Layer features are better documented only in the cemetery at Opatów (cf. note 34). They are marked by often having an irregular, sub-rectangular outline which ranges in size from 130×50 cm (feature 1194; Fig. 11) to 260×200 cm (feature 299). The fill of the layer features is non-uniform in colour, and contains multiple charcoal intrusions, usually in the upper part of the feature (feature 299). Also encountered are large fragments of charred wood (429). A number of features contained a layer of sand, burnt to a brick red colour (feature 429, 443; Fig. 12). At Opatów, layer features are observed for the entire duration of the cemetery, with their number clearly on the increase in the youngest phase of this burial ground (Fig. 13). This is indicated

by single artefacts and also by the spatial analysis. The amount of skeletal remains found in layer features is very small. Nevertheless, most of them contained burnt bones belonging to a single individual.

Cremation layers

Except for the burial ground at Walenczów, cremation layers (cf. note 40) have been identified in most of the Przeworsk Culture cemeteries in the Liswarta River basin (Opatów, Mokra, Żabieniec, Rybno). The most recoverable and best documented are the cremation layers found in the cemetery at Opatów. These features were recorded across a large area, up to a few dozen odd square meters, and take the form of a layer of dark brown or black earth 10–20 cm thick. The entire layer is rich in charcoal fragments, lumps of fire-hardened clay, a substantial quantity of burnt human bones, as well as fragments of ceramic vessels, metal objects and lumps of melted glass. Some cremation layers contained a concentration of pottery and bone fragments. At the same time, in the lower parts of some cremation layer features larger and smaller pits filled with a deeper black deposit were found, as well as concentrations of a larger number of artefacts, described at the time of detection either as concentrations or as graves. Next to them, also confirmed are relatively small pits (about 30 cm in diameter) – the remains of posts, used presumably to strengthen the construction of the cremation pyre. Their lower levels were mostly free of artefacts. In the cemetery at Opatów cremation layers cluster in two opposite ends of the cemetery, the south-western and the eastern (Fig. 14). Similar cremation layers, definitely smaller in area, are known also from the cemetery at Rybno (cremation layer and groove features 16/1967, 18/1967) and Żabieniec (feature 35, between groove features 24 and 30). All have been dated to the closing phases of the burial grounds, i.e. phases C3–D. Anthropological analysis of the material found in the cremation layers identified the at least a few adult individuals, women and men, from different age groups, as well as children.

Pyre sites

Another type of feature which is associated with cremation, known in the Polish literature as *ustryna*, is the pyre site (cf. note 45). Usually, it has the form of a medium-sized hollow, rectilinear, rather deep, containing a deep black or a dark brown fill, often interspersed with a great quantity of charcoal. As a rule the walls and bottom of this feature have on them discoloration from high temperatures. Many pyre sites contained structural elements, e.g. a layer of stones or the remains of posts which made it possible to use the site repeatedly (H. Zoll-Adamikowa 1979, p. 50; R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2002, p. 339). Very few pyre sites have been recorded in prehistoric cemeteries and they have been given relatively little attention in literature (J. Szydłowski 1964a, p. 86–88; H. Zoll-Adamikowa 1979, p. 50; J. Woźny 2000, p. 47–58; R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2002; A. Błażejowski 2007, p. 34; B. Józefów 2008, p. 213; 2009a, p. 226–228; 2009b, p. 543–544; J. Zagórska-Telega 2009, p. 266). Recently, a more extensive discussion of these features was made by B. Józefów who, similarly as most authors, uses the term “pyre site” to describe a permanent site of cremation, one that never served as a site of burial, and as such is not a grave (B. Józefów 2008, p. 213; 2009a, p. 226–228).

Eighteen features discovered in the cemeteries in the Liswarta River basin (Opatów, Mokra, Żabieniec) may be interpreted with confidence as pyre sites (cf. note 46). They are relatively large, ranging from ca. 110×70 cm to ca. 330×140 cm in size, their shape sub-rectangular. A pyre site usually includes a large quantity of charcoal, and even charred timber (Opatów feature 234; Żabieniec feature 15C; Fig. 18), on occasion, also lumps of fire hardened construction daub (Mokra feature 455). Some of these features contained moreover the remains of stone-built structures (Fig. 19) or structural timber elements, e.g.,

postholes (Fig. 20). In the cemeteries from the Liswarta River basin the first pyre sites are recorded in phase C1 of the Younger Roman Period, and the last in stadium D. The fill of nearly all of these features contained a relatively small quantity of burnt human bones, between 3 and 42 g, suggesting that little care was taken to retrieve the cremated remains from the pyre sites.

To summarize the observations concerning the features discussed earlier, discovered in Przeworsk Culture cemeteries on the Liswarta, we have to say that all of them were associated with practices attendant on the cremation burial rite. Both the layer features and the cremation layers as well as the groove features and pyre sites, are the remains of sites where cremation was carried out, thus, their function was similar. Their variation observed during research excavations boils down in essence only to differences in size, depth and outline. Pits of larger size, observed in the case of layer features and pyre sites, originally would have been found underneath the pyre. They were dug to assist circulation of air during the cremation process (J. Szydlowski 1964a, p. 87; 1965, p. 442; J. Piontek 1976, p. 255). The same function was served presumably by the rectangular groove features surrounding the pyre. It is also notable that in cemeteries in the Liswarta River basin features associated with cremation often occur in groups. This situation was observed in the cemeteries at Opatów and at Mokra in their eastern and western parts, as well as in the smaller burial grounds, at Rybno and Żabieniec. In the two latter cremation layers were identified in the neighbourhood of groove features or above them.

As already suggested in literature, the burial rite in the Przeworsk Culture evolved in the direction of only a symbolic burial, in keeping with the *pars pro toto* principle. On this same principle only a small

part of the grave goods passed into the grave. One frequently revisited issue is what happened to the rest of the remains of the cremation and the grave goods (recently on this subject T. Makiewicz 2008; 2009 – with a list of reference literature). Some researchers were inclined to conclude that the very small quantity of cremated bone in the grave is due to their very heavy burning on the pyre (A. Niewęglowski 1981, p. 123–124; A. Błażejowski 1998, p. 174). However, it seems that most of the cremation and the grave goods could have been left behind on the site of the cremation (K. Tackenberg 1925, p. 74; J. Szydlowski 1964a, p. 39–41; 1977a, p. 76; K. Godłowski 1969a, p. 135), and the groups of cremation features observed in the cemeteries consisting of groove features, layer features and cremation layers, are only the evidence of this “abandonning” of the pyre debris, not collected for deposition in a grave. It is hard to credit that an area of this sort, used repeatedly as the site of cremation, was at the same time regarded as a burial site.

As to the origin of cremation features recorded in the cemeteries of the Przeworsk Culture people, presumably their introduction was associated with some new ideology, conceivably having an inter-regional range, from the sphere of eschatology. What the sources of these new beliefs were is much less clear. In an alternate interpretation the features would be a manifestation of changes in the way the burial ceremony was organized, changes presumably motivated also by religion, which involved moving the site of cremation within the confines of the burial ground. It is possible that the shift in the funeral custom had been triggered by impulses from the Roman Empire given that in provincial Roman cemeteries the remains of similar complexes of cremation features are also observed, similar to those which have been recognized, for one, in the Liswarta River basin.

tlum. Anna Kinecka

WYKAZ SKRÓTÓW TYTUŁÓW CZASOPISM I WYDAWNICTW WIELOTOMOWYCH

ABBREVIATIONS OF PERIODICALS' AND SERIAL PUBLICATIONS' TITLES

AAC	– „Acta Archaeologica Carpathica”, Kraków
AAHung.	– „Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae”, Budapest
AFB	– „Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege”, Berlin (Stuttgart)
Amtl. Ber.	– „Amtlicher Bericht über die Verwaltung der naturgeschichtlichen, vorgeschichtlichen und volkskundlichen Sammlungen des Westpreußischen Provinzial-Museums für das Jahr...”; (później: „Amtlicher Bericht über die Verwaltung der naturhistorischen, archaeologischen und ethnologischen Sammlungen des Westpreußischen Provinzial-Museums für das Jahr...” oraz „Amtlicher Bericht über die Verwaltung der naturgeschichtlichen, vorgeschichtlichen und volkskundlichen Sammlungen des Westpreußischen Provinzial-Museums für das Jahr...”), Danzig
APolski	– „Archeologia Polski”, Warszawa
APS	– „Archeologia Polski Środkowoschodniej”, Lublin (wcześniej: Lublin-Chełm-Zamość)
AR	– „Archeologické rozhledy”, Praha
B.A.R. Int. Series	– British Archaeological Reports, International Series, Oxford
BerRGK	– „Bericht der Römisch-Germanischen Kommission”, Frankfurt a.M.-Berlin
BJahr.	– „Bonner Jahrbücher”, Köln/Bonn
BMJ	– „Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern”, Lübstorf (wcześniej: „Bodendenkmalpflege in Mecklenburg. Jahrbuch ...”, Schwerin/Rostock/Berlin)
CRFB	– Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum
FAP	– „Fontes Archaeologici Posnanienses” (wcześniej: „Fontes Praehistorici”), Poznań
Inf.Arch.	– „Informator Archeologiczny. Badania rok ...”, Warszawa
InvArch.	– „Inventaria Archaeologica, Pologne”, Warszawa-Łódź
JmV	– „Jahresschrift für mitteleuropäische Vorgeschichte”, Halle/Saale
JRGZM	– „Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz”, Mainz
KHKM	– „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, Warszawa
KSIA	– Kratkie soobšeniâ Instituta arheologii Akademii nauk SSSR (Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР), Moskva
MIA	– Materialy i issledovaniâ po arheologii SSSR (Материалы и исследования по археологии СССР), Moskva
MatArch.	– „Materiały Archeologiczne”, Kraków
MS	– „Materiały Starożytne”, Warszawa
MSiW	– „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne”, Warszawa
MSROA	– „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego”, Rzeszów-Krosno-Sandomierz-Tarnów (-Przemysł/Tarnobrzeg)
MZP	– „Materiały Zachodniopomorskie”, Szczecin
PA	– „Památky archeologické” (wcześniej: „Památky archeologické a místopisné”), Praha
PArch.	– „Przegląd Archeologiczny”, Poznań
PMMAE	– „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna”, Łódź
PomAnt	– „Pomorania Antiqua”, Gdańsk
Prahistoria ziem polskich	– <i>Prahistoria ziem polskich</i> , tom I: <i>Paleolit i mezolit</i> (red. W. Chmielewski, W. Hensel), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975; tom II: <i>Neolit</i> (red. W. Hensel, T. Wiślański), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979; tom III: <i>Wczesna epoka brązu</i> (red. A. Gardawski, J. Kowalczyk), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1978; tom IV: <i>Od środkowej epoki brązu do środkowego okresu lateńskiego</i> (red. J. Dąbrowski, Z. Rajewski), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979; tom V: <i>Późny okres lateński i okres rzymski</i> (red. J. Wielowiejski), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1981
Prussia	– „Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia” (później: „Prussia. Zeitschrift für Heimatkunde”), Königsberg.
PZ	– „Praehistorische Zeitschrift”, Berlin-New York
RArch.	– „Recherches Archéologiques”, Kraków
RB	– „Rocznik Białostocki”, Białystok
RGA	– Reallexikon der Germanischen Altertumskunde: 1. wyd.: J. Hoops (wyd.), tomy 1–4 (K. J. Trübner, Straßburg 1911–1919), 2. wyd.: H. Jankuhn, H. Beck i in. (wyd.), tomy 1–35 (de Gruyter, Berlin-New York 1973–2007).
RO	– „Rocznik Olsztyński”, Olsztyn
RosArh.	– „Rossijskaâ arheologią” (Российская археология), Moskva
SJahr.	– „Saalburg Jahrbuch”, Berlin-New York
SlA	– „Slovenská archeológia”, Bratislava
SovArh.	– „Sovetskaâ arheologią” (Советская археология), Moskva
SprArch.	– „Sprawozdania Archeologiczne”, Kraków
SprPMA	– „Sprawozdania P.M.A.”, Warszawa
WA	– „Wiadomości Archeologiczne”, Warszawa
ZfE	– „Zeitschrift für Ethnologie”, Berlin
ZNUJ	– „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, Kraków
ZOW	– „Z otchłani wieków”, Warszawa

Sprzedaż / Retail:
Długa 52 (Arsenał), 00-241 Warszawa

Sprzedaż wysyłkowa / Mail order:
tel./phone: +48 22 5044 872, +48 22 5044 873
e-mail: wydawnictwapma@pma.pl

Państwowe Muzeum Archeologiczne. Warszawa 2015. Wydanie I. Nakład 300 egz.
Druk i oprawa: DRUKARNIA Janusz Bieszczad, ul. Moszczenicka 2, 03-660 Warszawa